

חידושים

בחקר תולדות יהודי גרמניה
ומרכז אירופה

מכון ליאו בק ירושלים, תשפ"ה | 2025

מלב

מכון ליאו בק ירושלים
תולדות יהודי גרמניה ומרכז אירופה

גיליון 27.ו

חידושים בחקר תולדות יהודי גרמניה ומרכז אירופה
Chidushim Studies in the History of German and Central European Jewry

גולה בארצה – דמותה החידתית של לאה גרנדיג

מחבר: זהר שביט

מקור: חידושים בחקר תולדות יהודי גרמניה ומרכז אירופה, 27.1 (2025): 77-123

Exile in her own Homeland

Zohar Shavit

Source: Chidushim – Studies in the History of German and Central European Jewry, 27.1 (2025): 77-123
(Hebrew)

Abstract:

Leah Grundig's eight years in Palestine/Eretz-Israel (1940–1948) encapsulate the experience of German-Jewish immigrants forced to leave their homeland and rebuild their lives in unfamiliar territory. In Eretz-Israel, they faced the challenge of integrating into a new society, adapting to a new language and habitus. While Grundig was a pioneering voice in depicting the horrors of World War II and the Holocaust, she also found a distinct niche in children's book illustration and in painting the landscapes and people of Eretz-Israel, infusing her work with vivid colors and a celebration of life. Over the years, she held at least 12 solo exhibitions, participated in numerous group shows, illustrated more than 20 children's books, and contributed insightful cultural essays to the press.

Yet, despite her success and ability to forge influential connections, she always felt like an exile. Her life in Eretz-Israel was defined by a deep and irreconcilable duality: she identified with the Zionist movement, yet remained a staunch universalist, unwavering in her loyalty to communist ideals. Also, ambitious and strategic, Grundig's keen social instincts and artistic skills enabled her to weave extensive networks and quickly establish her reputation. While she adapted to her new environment, she remained true to the artistic language and signature style she had developed before her arrival. Her relentless drive notwithstanding, she remained a refugee, haunted by the trauma of displacement. Throughout her years in Israel, she lived the tension between fear and opportunity—between the anxieties of exile and the determination to secure her place as an artist in her new homeland.

©

כל הזכויות שמורות למכון לאו בק ירושלים
ירושלים תשפ"ה 2025

All Rights Reserved
Leo Baeck Institute Jerusalem
Jerusalem 2025

גולה בארצה – דמותה החידתית של לאה גרונדיג

זהר שביט

תקציר: סיפורה של לאה גרונדיג בשנים 1940-1948 הוא משל לסיפורם של מהגרים יהודים־גרמנים שנאלצו לעזוב את מולדתם ולהשתלב בחיים בארץ ישראל-פלשתינה תוך התמודדות עם השפה ועם ההביטוס החדשים. גרונדיג היטיבה להשתלב בשדה האומנות בארץ. בצד עבודתה הייחודית והחלוצית, כמי שנתנה ביטוי למוראות מלחמת העולם השנייה והשוואה, היא מצאה לה נישא ייחודית באיור ספרי ילדים וכן בציורי הנופים והדמויות בארץ ישראל, שהתאפיינו בצבעוניות רבה ובשמחת החיים. היא הציגה בארץ לפחות תריסר תערוכות יחיד, איירה יותר מעשרים ספרי ילדים, פרסמה מסות בעיתונות ורכשה לעצמה חברים רבים שמילאו תפקידי מפתח בשדה התרבות.

למרות זאת הרגישה את עצמה גרונדיג כגולה במולדתה. חייה בארץ התאפיינו בשניות מובנית ומלאה סתירות שלא ניתן להכריע בהן: מצד אחד היא הזדהתה עם המפעל הציוני, אך מצד אחר ראתה את עצמה כאדם אוניברסלי עם נאמנות ומחויבות עמוקה לערכי התנועה הקומוניסטית. כמו כן, היא פעלה בנחישות כדי לקדם את עצמה, ובזכות כישוריה האומנותיים והחברתיים הצליחה לבנות בארץ רשת חברתית רחבה שסייעה לה לבסס בזמן קצר את מעמדה כאומנית. בה בעת היא שמרה על השפה האומנותית המובהקת שלה, שאותה פיתחה עוד לפני שהגיעה לארץ. עם זאת, היא נשארה תמיד פליטה שעברה המסויט ממשיך לרדוף אותה. בשנותיה בארץ וגם מאוחר יותר היא חייתה במתח שבין היותה פליטה החרדה לחייה, ובין היותה 'עולה חדשה' שמנצלת כל הזדמנות שנקרית בדרכה כדי לקדם את עצמה כאומנית במולדתה החדשה ולהתאים את עצמה לנסיבות החדשות.

זהר שביט היא פרופסור אמריטה מן המניין למחקר התרבות באוניברסיטת תל־אביב וכלת פרס ישראל במחקר התרבות לשנת תשע"ה, מופקדת לשעבר על הקתדרה לסמינטיקה ומחקר התרבות ע"ש פורטר ומייסדת התוכנית לתואר השני במחקר תרבות הילד והנוער בבית הספר למדעי

התרבות. היא קנתה לעצמה שם בארץ ובעולם כחוקרת ההיסטוריה של התרבות הישראלית והארץ-ישראלית, של תרבות הילד והנוער ושל ההיסטוריה של התרבות העברית והיהודית, בייחוד בהקשר של יחסיהן עם תרבויות אירופה השונות. היא פרסמה עד כה יותר מעשרה ספרים בעברית, בגרמנית, באנגלית ובפורטוגלית, בהם 'בנייתה של תרבות עברית' (1998); *Deutsch-jüdische Kinder- und Jugendliteratur. Von der Haskalah bis 1945* (1996); *Past without Shadow* (2005) – נוסח מורחב של הספר 'עבר בלא צל: בניית תמונת העבר ב"סיפור" הגרמני לילדים' (1999); *Deutsch-Jüdisch* (2002); *Kinder- und Jugendliteratur. Ein literaturgeschichtlicher Grundriß* (2002); *Cultural Translation: The Maskilic use of translated texts as means of promoting social agenda* (2025). נוסף על אלה פרסמה מעל 120 מאמרים בכתבי עת מקצועיים בלשונויות רבות וכן תרגמה ספרי ילדים.

***

מבוא

ככל ששקעתי במחקר על לאה גרונדיג,¹ כך נעשתה דמותה חידתית יותר ומורכבת יותר. מהעדויות השונות על חייה, בחלקן סותרות, מתברר

* תודותיי – לרן קלדרון על תרומתו העצומה והחשובה לכתיבת המאמר; לכריסטוף מילברג (Christoph Mühlberg), שקיבל עליו במסירות רבה את פענוח המכתבים בגרמנית ואת הקלדתם; לעירית הלביא, שסייעה באיתור החומרים; לנעמי ולירם שיפמן, לאורה ספיר, לעירית פטרקובסקי, ללינור שמידלר ולהילה חבקין – שניאותו לחלוק איתי את זיכרונותיהם ואת הידע הרב שלהם על לאה גרונדיג.

1 לאה גרונדיג (1906-1977) נולדה בדרזדן בשם לאה לנגר למשפחה יהודית אורתודוקסית. היא נישאה – למרות התנגדות הוריה – לאומן הנס גרונדיג (1901-1958), שהיה פעיל במפלגה הקומוניסטית. לאחר עליית הנאצים לשלטון הצטרפה למחתרת, נרדפה ונעצרה בידי הגסטפו כמה פעמים, עד שנשלחה ב־1939 למחנה המעצר פטרונקה (Patronka) שבפאתי העיר ברטיסלבה. בספטמבר 1940 הצליחה לקבל אישור להפליג לארץ ישראל והגיעה לחיפה באונייה פסיפיק (Pacifique). הבריטים תפסו את האונייה והעבירו את נוסעיה לאונייה פטריה (Patria) כדי לגרשם למאוריציס. ארגון ההגנה ניסה למנוע את הגירוש באמצעות חבלה באונייה. הניסיון הזה הסתיים באופן טרגי. ניצולי פטריה הועברו למחנה המעצר בעתלית, ושוחררו ממנו רק לאחר קרוב לשנה. תחילה התגוררה גרונדיג בחיפה, ולאחר מכן עברה לתל אביב. שם היא הצליחה בתוך זמן קצר להשתלב בשדה

שהסובבים אותה לא נשארו שווי נפש אליה: היו לה אוהבים רבים ומעריצים רבים, אך גם לא מעט שונאים, בעיקר בגרמניה המזרחית. קרולינה מולר – האוצרת של ה־Ladengalerie בברלין, שהכירה אישית את גרונדיג – לא היססה לקבוע: לאה גרונדיג, שהייתה אהובה מאוד על מעטים, נשארה שנואה גם לאחר מותה.²

במהלך המחקר נתקלתי בנרטיבים שונים שסיפרו את סיפור חייה של לאה גרונדיג בארץ ישראל, כולל האוטוביוגרפיה שכתבה³ – וכל אחד מהם היה מוטה בדרכו.⁴ חייה היו עשירים ומורכבים כל כך, שהם מזמינים דיון

האומנות, בעיקר בתור ציירת ומאיירת של ספרי ילדים, אך גם כמחברת של מאמרים על אומנות בעיתונות, בעיקר בעיתון 'דבר הפועלת'. ב־1946 נודע להנס גרונדיג שלא ניצלה ושהיא חיה בארץ ישראל. הוא עשה כל שביכולתו כדי להחזירה לדרזדן. ב־1949 קיבלה גרונדיג את אשרת הכניסה לגרמניה, חזרה לדרזדן, ושם היא קיבלה – ככל הנראה בזכות הנס – הזמנה לכהן כמרצה (Dozentin) לגרפיקה ולציור באקדמיה לאומנות יפה בדרזדן.

2 'Lea Grundig, die von wenigen sehr geliebt wurde, wird auch über ihren Tod hinaus gehaßt'. Karoline Müller, 'Erinnerungen an Lea Grundig', *Lea Grundig: Arbeiten der zwanziger und dreißiger Jahre*, Bonn 1984, pp. 33–38. התרגומים מגרמנית במאמר הם שלי (ז"ש). תודה לרן קלדרון ולרן הכהן על עזרתם.

3 Lea Grundig, *Gesichte und Geschichte*, Berlin 1961

4 רחלי ברגר, "באתי אחרי קסטורופה": ההשפעה של חוויית הפליטות על מרכזי ארדון, מירון סימה ולאה גרונדיג 1933–1945, בצלאל: כתב עת לתרבות חזותית וחומרית, 4 (2017), <https://journal.bezalel.ac.il/archive/3728>; אנגליקה טים, 'לאה גרונדיג: חזון והיסטוריה', קטלוג התערוכה 'מדרזדן לתל אביב: לאה גרונדיג 1933–1948', אוצר גדעון עפרת, תל אביב 2014, עמ' 6–12; גדעון עפרת, 'לאה גרונדיג בפלשתינה 1940–1948', שם, עמ' 13–23; גרסיאלה טרכטנברג, 'ממוצלחות למועלמות, יוצרות בעיני ביקורת האמנות', נשים יוצרות בישראל 1920–1970, בעריכת רות מרקוס, תל אביב 2008, עמ' 23–45; עבד עאבדי, 'לאה גרונדיג: אמנית הגרפיקה, קול הזעקה', עבד עאבדי: האתר הרשמי וארכיון העבודות המקוון, 3 בנובמבר, 2014; אורה ספיר, אהרון איתן, ריאיון במסגרת הפרויקט האינטרנטי אישי רחוב, 2016:

https://www.youtube.com/watch?v=_miLUyvgJgw&ab_channel=%D7%90%D7%99%D7%A9%D7%99%D7%A8%D7%97%D7%95%D7%91; Thomas Flierl, *Vorwort zu Lea Grundig: Kunst in Zeiten des Krieges*, ed. Thomas Flierl, Berlin 2015, pp. 4–7; Eckhart Gillen, *Jüdische Identität und kommunistischer Glaube: Lea Grundigs Weg von Dresden nach Palästina und zurück nach Dresden*, Berlin 2014, https://www.hans-und-lea-grundig.de/wordpress/wp-content/uploads/2014/12/Lea-Grundig_Vortrag-E_Gillen.pdf; Maria Heiner, *Lea Grundig: Kunst für die Menschen*, Berlin 2016; Idem, 'Lea Grundig im Exil. Ein Tagebuch in Bildern', *Zwischenwelt*, 36, 3–4 (November 2019), pp. 15–20; Rudolf Hirsch & Ursula Behse, 'Exil in Palästina', *Exil in der Tschechoslowakei, Großbritannien, Skandinavien und in Palästina*, eds. Ludwig Hoffmann

מזוויות שונות, בייחוד במסגרת המושגית של לימודי התרבות, לימודי ההגירה ולימודי מגדר.

מאמר זה מתבסס כמובן על המחקר של החיים היהודיים ברייך השלישי, מחקר שמדף הספרים שלו התעשר בעשורים האחרונים בצורה מסחררת – לא רק מבחינה כמותית, אלא גם מבחינה מושגית. כוונתי הן לפתיחת הדלת לארכיונים שלא נחקרו עד כה והן למושגים תאורטיים חדשניים וחשובים, כמו עבודתה החלוצית של ויאולה אלינוב־ראוטנברג, שדנה בנשים היהודיות ברייך השלישי במסגרת המושגית של לימודי המגדר,⁵ או עבודתו פורצת הדרך של גיא מירון,⁶ המנתח את התגובות של יהודי גרמניה למציאות החיים ברייך השלישי ואת דרכי התמודדותם. המחקר שלי, לעומת זאת, נערך במסגרת המושגית של מחקר התרבות,⁷ והיוזמה לעריכתו הייתה הגילוי של חומר ארכיוני לא מוכר שאפשר לי לשחזר את קולה האותנטי של גרונדיג, קול שאותו השמיעה בשעת האירועים. חומר זה לא היה מוכר עד היום מפני שנותר חבוי בארכיונים שונים, בעיקר בתיקים הנמצאים בארכיון גנזים בתל אביב,⁸ ומכילים את ההתכתבויות של גרונדיג עם יוצרים ארץ־ישראלים. מדובר במעט יותר ממאה מכתבים, כמעט כולם בגרמנית

et al, Frankfurt am Main 1981, pp. 591–622; Andreas Schätzke, 'Unendlich viel Neues: Lea Grundigs Rückkehr aus dem Exil', *Lea Grundig. Jüdin, Kommunistin, Graphikerin*, Berlin 1996, pp. 56–67; Oliver Sukrow, 'Und es ist notwendig, dass das innere Erlebnis Gestalt erhält: Lea Grundigs Kunst in Zeiten des Krieges: eine Einführung', *Lea Grundig Kunst in Zeiten des Krieges*, Berlin 2015, pp. 42–55; Karin Thomas, 'Wollte Lea Grundig nach Israel auswandern? Fragen einer Ausstellung', *Deutschland Archiv*, 17 (1984), pp. 351–354; Jeannette Van Laak, 'Aufbruch ins Morgen. Zum Werk Lea Grundigs in Palästina (1940–1948)', *Zeitschrift für Museum und Bildung*, 86–87 (2019), pp. 102–114

Viola Alianov-Rautenberg, *No Longer Ladies and Gentlemen: Gender and the German-Jewish Migration to Mandatory Palestine*, Stanford 2023

6 גיא מירון, להיות יהודי בגרמניה הנאצית: מרחב וזמן, ירושלים 2021.

7 לדוגמה: Itamar Even-Zohar, 'Polysystem Theory', *Polysystem Studies. A Special Issue of Poetics Today*, 11, 1 (1990), pp. 9–26; Itamar Even-Zohar, 'The Making of Culture Repertoire and the Role of Transfer', *Target*, 9, 2 (1997), pp. 373–381

8 בתיקים אלו נשמרו התכתבויות של גרונדיג עם המשורר והסופר ש' שלום (שלום יוסף שפירא); העורכת והסופרת אנדה עמיר־פינקרפלד; והחשוב מכול – ההתכתבות האינטנסיבית עם ידיד הנפש שלה, חבר ה־Kommunistische Partei Palästinas, המשורר והמתרגם מרדכי אבי־שאל.

ובכתב יד; חלק ניכר מהם נכתב בגרמניה לאחר שגרונדיג כבר שבה לדרזדן. אף שמכתבים אלו נשמרו רק חלקית,⁹ הם משמשים מקור שאי אפשר להפריז בערכו לשחזור קורות חייה ורגשותיה של גרונדיג. הסיבה לכך היא שבהתכתבות עם חברים קרובים היא כתבה בתדירות גבוהה ובגילוי לב על הקשיים שבהם נתקלה, על הטלטלות שחוותה, על הציפיות, על התקוות ועל האכזבות שלה מארץ ישראל ומגרמניה המזרחית.

המאמר מבקש לשחזר את קורותיה של לאה גרונדיג בארץ ישראל תוך התמקדות בשאלת הזהויות הסותרות שאימצה לעצמה מהרגע שהגיעה לארץ הן כפליטה והן כמהגרת, ועד שעזבה את מדינת ישראל ושבה לדרזדן. אני מבקשת לטעון שחייה של גרונדיג התאפיינו בשניות מובנית ומלאת סתירות שלא ניתן להכריע ביניהן. בעבודותיה שנוצרו בארץ ישראל הזדהתה מצד אחד עם המפעל הציוני, וראתה את עצמה מצד אחר כאדם אוניברסלי שיש לו נאמנות ומחויבות עמוקה לתנועה הקומוניסטית. כמו כן אני טוענת שבכל שנותיה בארץ, ולאחר מכן גם בגרמניה, התאפיינו חייה במתח שבין היותה פליטה החרדה לחייה ובין היותה 'עולה חדשה' שניצלה כל הזדמנות שנקרתה בדרכה כדי לקדם את עצמה כאומנית במולדתה החדשה ולהתאים את עצמה לנסיבות החדשות. בצד יכולת יוצאת דופן לבניית רשתות חברתיות במולדת החדשה – בארץ ישראל, ולאחר מכן כששלחה מחדש שורשים במולדת הישנה – הרגישה את עצמה כגולה במולדתה. תחושת גלות זו, כזרה במולדתה, התאפיינה באמביוולנטיות – מצב שבו דגמים שונים המוציאים זה את זה שוכנים יחד בכפיפה אחת ומגדירים זה את זה.¹⁰ באופן אופייני לזרה במולדתה, חשה עצמה גרונדיג זרה למקום ובה בעת הזדהתה איתו וראתה את עצמה כחלק ממנו.

מהחומרים השונים על גרונדיג עולה אישיות מלאת סתירות, אישיות המכילה ניגודים שלכאורה אינם מתיישבים זה עם זה. כאומנית, היא פעלה בנחישות כדי לקדם את עצמה: היא דאגה לקשור קשרים עם אנשים בעלי הון סימבולי רב; נמצאה כמעט בכל מקום שבו זיהתה התרחשות

9 בעיקר חסרים מכתביו של אבי-שאול לגרונדיג, שמהם מצויים בארכיון שלושה בלבד.

10 למושא האמביוולנטיות ראו את מאמרי: Zohar Shavit, 'Un testo ambivalente', Franco Moretti, Pier Vincenzo, Ernesto Franco (redattore), *Il romanzo*, 5, Lezioni, Torino 2003, pp. 239–253

חשובה; הייתה שותפה לאצירתן של תערוכות יחיד שהוקדשו לה; יזמה את השתתפותה בתערוכות קבוצתיות אחרות – אבל בצד כל הפעילות האנרגטית ומעוררת ההשתאות שלה, היא נשארה תמיד הפליטה שעברה המסויט ממשיך לרדוף אותה. היא חיפשה לעצמה מפלט מהיום-יום הגועש, פינה שקטה לעצמה. בזכות כישוריה החברתיים הצליחה לבנות בארץ רשת חברתית רחבה. בתוך זמן קצר ביססה את מעמדה כאומנית וכמאיירת של ספרי ילדים. אומנם לאיור ספרי ילדים היא הגיעה מכורח הנסיבות – מעולם לא ראתה את עצמה כמאיירת, ודאי לא של ספרי ילדים – ובכל זאת נעשה בעבורה העיסוק הזה באותם ימים לא רק מקור פרנסה חשוב, אלא גם דרך למצוא את מקומה בלב חבורת האומנים הארץ-ישראלים.¹¹ בה בעת היא השכילה לשמור על השפה האומנותית שלה ועל טביעת החותם האומנותית המובהקת, שאותן פיתחה עוד לפני שהגיעה לארץ.

בארץ זכתה מהר יחסית להכרה ולמעמד כאומנית, אך נותרה שייכת ולא שייכת. היא נשאה איתה תמיד את אות השונות: בארץ ישראל – קומוניסטית; בגרמניה המזרחית – אומנית יהודייה המרבה לעסוק בתמות 'הודיות'. למרות עמדותיה הקומוניסטיות, בזמן שהותה בארץ ישראל נתנה בעבודותיה ובמאמריה בעיתונות ביטוי לערכים ציוניים, גם אם שתלה בהם לא אחת אלמנטים חתרניים משהו, לדוגמה היא כללה ברישומיה, שתיארו את ההתיישבות העובדת, לא רק דמויות של יהודים, אלא גם דמויות של ערבים.¹²

שאלות רבות בקורות חייה נותרו בלא תשובות, או עם תשובות חלקיות בלבד. לדוגמה: מי סייע לה להשתחרר ממעצר הגסטפו ולהישלח למחנה העקורים הפריוילגי יחסית בברטיסלבה? ממה התקיימה במחנה? כיצד הצליחה לעלות על אוניית המעפילים? מה היה טיב היחסים הרומנטיים שקשרה בארץ ישראל, וכמה זמן הם נמשכו? האם שקלה לשוב מדרזדן למדינת ישראל? לעומת זאת, את הביוגרפיה האומנותית שלה בשמונה שנות חייה בארץ ישראל אפשר לשחזר כמעט במלואה על פי התערוכות שהציגה, הספרים שאיירה, המאמרים שכתבה בעיתונות המקומית,

11 גרונדיג (לעיל, הערה 3), עמ' 235.

12 ראו לדוגמה: לאה גרונדיג, 'אוטובוס הנגב (איור)', דבר, 25 באוקטובר, 1946.

המאמרים הרבים יחסית שנכתבו עליה בעיתונות הארץ-ישראלית, וכאמור – על פי ההתכתבות שלה עם שורה של יוצרים וקובעי דעה בשדות האומנות והתרבות בארץ ישראל.

1. הגעתה לארץ ושהייתה במחנה עתלית

המסע של גרונדיג לארץ ישראל היה מפרך, ונותר בחלקו אפוף מסתורין. בדצמבר 1939 העביר אותה הגסטפו למחנה פטרונקה (Patronka), בפאתי העיר ברטיסלבה.¹³ שם, בשטחו של מפעל נשק לשעבר, הוקם מחנה מעבר ליהודים, ושמרו עליו חיילי המיליציה הפשיסטית הסלובקית (ה-Hlinka). בעזרת ברטולד שטורפר¹⁴ קיבלו בספטמבר 1940 חלק מהעצורים במחנה, ובהם גרונדיג, אישור להפליג לארץ ישראל דרך נהר הדנובה והים השחור במסגרת מבצע של 'המוסד לעלייה ב'.¹⁵ גרונדיג הגיעה לחיפה בספינה פסיפיק ב-1 בנובמבר 1940, לאחר מסע מייגע שבו חוותה צפיפות ומחסור. אנדה עמר-פינקרפלד כתבה שגרונדיג הגיעה לארץ 'הודות לסרטיפיקט ציוני'.¹⁶ אורה ספיר, קרובת משפחה של נחום איתן (איתן) (1902-1976), בן זוגה לעתיד של גרונדיג בארץ ישראל, סיפרה שאיתן היה זה שהשיג בעבור גרונדיג את הסרטיפיקט,¹⁷ אלא שגרונדיג הגיעה לארץ כמעפילה בלתי לגאלית, כלומר בלי סרטיפיקט. בתשובה לשאלתי העלתה חוקרת ההעפלה אביבה חלמיש את ההשערה שגרונדיג הצטרפה לקבוצה של 'החלוץ' שהעפילה על הפסיפיק.¹⁸ על כל פנים, האונייה שבה הגיעה

13 גרונדיג (לעיל, הערה 3), עמ' 178-182.

14 ברטולד שטורפר (1880-1944), אוסטרי ממוצא יהודי, עבד בשנים 1938-1941 ב-Zentralstelle für jüdische Auswanderung תחת אדולף אייכמן בתור האחראי להגירת יהודים מתחומי הרייך, תחילה בווינה ולאחר מכן בברלין.

15 רות זרין, 'ברטולד שטורפר וחלקו בהצלת יהודים מגרמניה', העפלה: מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה, בעריכת אניטה שפירא, תל אביב 1990, עמ' 124-142.

16 אנדה פ', 'תערוכת לאה גרונדיג', דבר, 12 במאי, 1944.

17 כך טענה אורה ספיר, אחייניתו של נחום איתן, בריאיון מצולם על אודות משפחתה. ראו: https://www.youtube.com/watch?v=_miLUyvgJgw&ab_channel=%D7%90%D7%99%D7%A9%D7%99%D7%A8%D7%97%D7%95%D7%91.

18 בדואר אלקטרוני מיום 27 בינואר, 2021.

גרונדיג לארץ נתפסה, וב־4 בנובמבר העבירו הבריטים את נוסעיה לאונייה פטריה כדי לגרשם למאוריציוס. כדי למנוע את הגירוש, ניסה ארגון ההגנה – ב־25 בנובמבר 1940 – לחבל באונייה ולהוציאה מכלל שימוש, אבל החבלה הסתיימה בטרגדיה נוראה, שכן בעקבותיה טבעה האונייה ו־267 מנוסעיה נספו.¹⁹ את הניצולים, ובהם גרונדיג, העבירו הבריטים למחנה המעצר עתלית, שבו עתידה הייתה לשהות כמעט שנה תמימה.

בתושייתה כי רבה הצליחה גרונדיג להשיג במחנה עתלית כלי עבודה וחומרים שאפשרו לה להמשיך לצייר, והיא אף הצליחה להתפרנס מאיור כרטיסי ברכה לפי הזמנת העצורים: 'הרי אין מי שאין לו יום הולדת פעם בשנה'.²⁰ בתקופת שהותה בעתלית התנסתה גרונדיג גם בהכנת איורים לספר שכתבה בגרמנית חברתה למחנה לנה פפרקורן ונקרא *Der Scheinwerfer von Athlit* (הזרקור של עתלית);²¹ הכינה סדרת עבודות שתיארו את החיים במחנה, ורובן תיארו את הנשים העצורות בו;²² הכינה סדרת ציורי נופים ממסעה לארץ ישראל; ואיירה כרזות פוליטיות על גרמניה הנאצית, על ברית המועצות ועל תנועת בית"ר.²³ בריאיון שנערך איתה בעיתון 'הבקר' ב־1942 סיפרה על עבודתה כאומנית במחנה. מריאיון זה עולות נחישותה ויכולתה להתמודד עם הקשיים הרבים ולהתגבר עליהם:

אחד ממפקחי מחנה המעפילים בעתלית השתומם למצוא, בבדקו חבילה שנשלחה לאחד המעפילים היושבים במחנה, קופסת צבעים שחורה וקטנה ובה שתי שורות של צבעימים, כאותה קופסה שנוטלים עמם הילדים לבית הספר לשעור בציור. ולכן הוא היה סבור שהקופסה נועדה לילדה. אולם את החבילה באה לקבל מידו

19 מאיר חזן, אוי ארצי מולדתי: פרשת 'פטריה', ירושלים תשס"א, עמ' 495-530. בפסיפיק היו 1,061 איש; במילוס היו 702 איש; באטלנטיק היו 1,829 איש. בעת הפיצוץ היו מעפילי פסיפיק ומילוס על פטריה עם עוד כ־130 איש ממעפילי אטלנטיק. הבריטים לא הספיקו להעלות את היתר לפטריה.

20 'Denn es gab keinen, der nicht einmal im Jahr Geburtstag hatte'. גרונדיג (לעיל, הערה 3), עמ' 198.

21 כתב היד של הספר שמור בארכיון 'בנתיבי העפלה', מחנה המעפילים עתלית. ראו: <https://did.li/NTIlw>

22 גרונדיג (לעיל, הערה 3), עמ' 198-200.

23 שם, עמ' 207.

אשה צעירה. הוא נתן בה עיני תמהון ולא אמר דבר. אולי רוצה היא להשתעשע בצבעים ובמכחול – חשב. והדבר נשכח מלבו. הוא נזכר בדבר, רק אחר שאותה אשה צעירה בקשה היתר להציג באחד הצריפים את 300 רשומיה וציוריה שעשתה במשך 10 חדשי שהותה במחנה. תערוכה. ציירת. במחנה [...] תמהו הממונים ואף על פי כן התירו ולא עוד, אלא באו לראות את פרי יצירתה.²⁴

את עבודותיה הציגה בספטמבר 1941 בחדר הכביסה של המחנה, חדר שהוסב לאולם תערוכה. הקירות כוסו בשמיכות אדומות, והעבודות הוצמדו אליהן בעזרת סיכות. כמה מן העבודות עוררו את כעסם של אחדים מחברי בית"ר. הם זעמו על מה שהיה לדעתם המסר הפוליטי 'המנוון' של התמונות, ולכן תלשו אותן מהקיר וקרעו אותן: 'אז הופיעה קבוצה של בית"רים. הם התנפלו על הדפים הפוליטיים, תלשו אותם מהקירות, קרעו אותם וצעקו משהו על אומנות מנוונת'.²⁵

באוקטובר 1941 הותר לה, ולא ברור מדוע וכיצד, לעזוב את המחנה, אבל היא נותרה בלא זכויות אזרח כיוון שהגיעה לארץ בלי סרטיפיקט.²⁶ 'היינו מהגרים בלא כל זכויות אזרח, בלא זכות בחירה, בלא זכות לעבוד, גם עתה אנשים סוג ב'.²⁷

2. צעדים ראשונים בארץ: התערוכות הראשונות שהציגה והספרים שאיירה

לאחר שחרורה ממחנה עתלית עברה גרונדיג להתגורר בבית אחותה וגיסה, איש עסקים שעסק באספקה לצי הבריטי, בשכונת הדר הכרמל בחיפה.

---

24 שושנה ש[יריא], "מכירה אני מחנות ריכוז לרוב": אומרת ציירת מעפילה בהציגה תמונות עם חותם משטרה, הבקר, 4 במרץ, 1942.

25 'Da erschien eine Gruppe der Betharim. Sie stürzten sich auf die politischen Blätter, rissen sie von den Decken, zerfetzten sie und brüllten etwas von, entarteter Kunst' גרונדיג (לעיל, הערה 3), עמ' 208.

26 על מעמדם של מעפילים בלתי לגאליים שהשתקעו בארץ, ראו: אביבה חלמיש, במירון כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים, ירושלים 2006, עמ' 358-359.

27 'Wir waren Einwanderer ohne jede Bürgerrechte, ohne Wahlrecht, ohne das Recht zu arbeiten, weiterhin Menschen zweiter Klasse'. גרונדיג (לעיל, הערה 3), עמ' 211.

משפחת אחותה ניהלה אורח חיים בורגני שלא היה לרוחה של גרונדיג. עוד פחות מכך היו לרוחה עמדותיהם הפוליטיות והחברתיות של בני המשפחה, כפי שהעירה גרונדיג בביקורתיות ובעוינות בזיכרונותיה: 'החשיבה הזו הייתה בורגנית לחלוטין, אנטי־גרמנית, אבל לא אנטי־פשיסטית, פר־אנגלית ומאוד אנטי־ערבית'.²⁸

בארץ ישראל כבר התגוררו, נוסף על אביה ועל משפחת אחותה, עוד בני משפחה של גרונדיג, למשל בת דודתה לוֹטָה, פועלת במפעל מתכת.²⁹ סבה וסבתה, שעלו לארץ והתיישבו בצפת, נפטרו עוד טרם הגעתה.³⁰ אחיינה – הסופר הקומוניסט מקס צימרינג,³¹ שהתגורר בעבר בארץ ישראל – עזב בינתיים את הארץ. בארץ חיו גם ידידים מגרמניה, ובהם הצייר מירון סימה³² וד"ר מרדכי שורנשטיין, מייסד גן החיות בתל אביב.³³

בבית אחותה החלה גרונדיג ללמוד עברית, שאותה לדבריה זכרה קצת מהתפילות בילדותה: 'ריגש אותי במיוחד כששמעתי עברית, השפה של תפילות ילדותי, שמעולם לא הבנתי, שפת התנ"ך הנושנה הזו שמפטטים הילדים הקטנים ברחוב'.³⁴ המוטיבציה להשתלם בעברית גברה עם הזמן, בעיקר בגלל עיסוקה באיור ספרי ילדים.³⁵ אומנם מכתביה נותרו משופעים בשגיאות כתיב – שגיאות שלא אחת מעלות חיוך – אבל היא למדה במהירות

28 'Dieses Denken war absolut bürgerlich, antideutsch, nicht antifaschistisch, proenglisch und sehr stark antiarabisch'. שם, עמ' 212.

29 שם, עמ' 227.

30 שם, עמ' 259.

31 צימרינג, שאותו לא ראתה גרונדיג לדבריה 12 או 14 שנה, נפגש איתה בפראג וסייע לה במעבר לדרזדן. ראו: לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שואל, 25.11.1948, ארכיון גנזים 302 2564/7; לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שואל, 1.12.1948, ארכיון גנזים 302 2565/7.

32 גליה בר אור טוענת שסימה הצעיר היה חייב לזוג גרונדיג את מחייתו בדרזדן באותן שנים: 'הנס ולאה גרונדיג נעשו חבריו הקרובים של מירון סימה מ־1926. למרות שכזר לא היה לסימה אישור עבודה בגרמניה, הם צרפו אותו לעסק הקטן שלהם, צביעת שלטים. הנס גרונדיג לימד את מירון סימה את המקצוע וסייע לו להתקיים [...]'. ראו: גליה בר אור, מירון סימה: מדרזדן לירושלים, עין חרוד 1997, עמ' 51.

33 גרונדיג (לעיל, הערה 3), עמ' 224.

34 'Ganz eigen hatte es mich berührt, als ich Hebräisch, die Sprache meiner Kindergebete, die ich nie verstanden hatte, diese alte Bibelsprache, von den kleinen Kindern auf der Straße plappern hörte'. שם, עמ' 217.

35 ואן לאק (לעיל, הערה 4), עמ' 102-114, בפרט עמ' 108.

לבטא את עצמה היטב בעברית, כפי שהעיד עליה ב־1944 מבקר האומנות ד"ר חיים גמזו: 'לפני שנתיים לא ידעה אפילו מלה עברית אחת. לא ידעה דבר, קרוא וכתוב. עתה היא מדברת עברית, ויתר מכן היא כבר **מציירת עברית**'.³⁶ גם עשרות שנים לאחר שעזבה את הארץ המשיכה גרונדיג לשמור על השפה העברית, כפי שהעידה ההיסטוריונית המזרח־גרמנייה אנגליקה טים,³⁷ שפגשה את גרונדיג בשנת 1975: 'אני זוכרת שהציירת דיברה עברית באופן מושלם'.³⁸

בחיפה הצטרפה גרונדיג לקבוצה של מהגרים ופליטים אינטלקטואלים שאותם בחרה לתאר כך: 'אנשים אוהבי אמנות משוררים, ציירים, מדענים, חובבים'.³⁹ היו בהם אומן ההדפס יליד ברלין הרמן שטרוק, שבבית הספר לציור שניהל בחיפה ביקרה גרונדיג בימיה הראשונים בעיר;⁴⁰ העיתונאי, המשורר, ההיסטוריון ועורך הדין יוסף קסטיין; וכן ורה שיפמן, שנעשתה – לדברי יורם שיפמן, בנה – ידידת נפש של גרונדיג.⁴¹ נוסף על אלה התיידדה גרונדיג עם הסופר והמלחין לואיס פירנברג ועם הסופר ארנולד צווייג ובת זוגו ביאטריס,⁴² שנמנו עם חוג האינטלקטואלים הקומוניסטים שהגיעו

36 חיים גמזו, 'תערוכת לאה גרונדיג', הארץ, 1 ביוני, 1944. ההדגשה במקור.

37 אנגליקה טים, חוקרת המזרח התיכון, עמדה בראש קרן רוזה לוקסמבורג בישראל ולימדה בכמה מוסדות אקדמיים בארץ, בהם האוניברסיטה העברית בירושלים, אוניברסיטת חיפה ואוניברסיטת בר־אילן.

38 'Ich erinnere mich, dass die Malerin perfekt Hebräisch sprach' טים (לעיל, הערה 4), עמ' 12-6.

39 'Musische Menschen: Dichter, Maler, Wissenschaftler, Enthusiasten'. גרונדיג (לעיל, הערה 3), עמ' 215.

40 גרונדיג סיפרה על כך בהספד שהתפרסם בעיתון 'דבר' במלאת שלושים למותו של שטרוק: 'בקרתי אצלו תכופות, מזמן לזמן הייתי נוטלת את תיק הציורים שלי והולכת למורנו שטרוק, אל ביתו הנאה, ועולה במדרגות אל האטליא שלו, שהיה תמיד מלא תלמידים צעירים וקשישים שוקדים על עבודתם. זו היתה סביבה טובה של עבודה, של שמחה ושל התקדמות'. ראו: לאה גרונדיג, 'הרמן שטרוק (ליום השלושים)', דבר, 13 בפברואר, 1944.

41 ראיונות עם יורם שיפמן ובת זוגו נעמי: 15.12.2019; 20.2.2020.

42 בחודשי שהותה בפראג הסתייעה גרונדיג בצווייג ובפירנברג בעניינים שונים. פירנברג, שהועסק אז במשרד המידע (Informationsministerium) הצ'כוסלובקי, סייע לה – אף שלטעמה הוא לא סייע במידה מספקת – בחודשי שהותה בפראג. ראו: לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאול, 9.2.1947, ארכיון גנזים 302/2561; לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאול, (ללא תאריך), ארכיון גנזים 302/2564; לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאול, 14.1.1949, ארכיון גנזים 302/2570. היא ביקשה עזרה מארנולד צווייג, שהשתקע בגרמניה המזרחית,

לארץ ישראל לאחר שנמלטו מגרמניה וחברו סביב השבועון בגרמנית 'אוריינט', שבו פרסמו בקביעות את רשימותיהם.⁴³

ורה שיפמן ניהלה בחיפה את מועדון העולים Organisation der deutschen Einwanderer. שם, סמוך לשחרורה מהמחנה ב־26 באוקטובר 1941, הציגה גרונדיג את 'עתלית' – התערוכה הראשונה שלה, ובה עבודות שתיארו סצנות ממחנה המעבר בסלובקיה, מהמסע בספינה ארצה, ממחנה העקורים בעתלית וכן עבודות שתיארו את מוראות המשטר הנאצי. התערוכה זכתה לתהודה בעיתונות, בין השאר – כפי שכתבה גרונדיג עצמה בכנות⁴⁴ – בשל המטען הרגשי שנשא עימו האזכור של האונייה 'פטריה', שהייתה כפצע פעור בחיי היישוב. כך לדוגמה נכתב בידיעה בעיתון 'דבר': '[...] הציירת הצעירה לאה גרונדיג, ניצולת "פטריה", שהיתה כלואה במשך כ־10 חודשים ושחררה זה עתה. תמונותיה נוצרו בתוך המחנה בעתלית'.⁴⁵ ובעיתון 'הארץ' נכתב: 'ביום א' נפתחה [...] תערוכת תמונות (בעיקר גרפיקה, ואקווארלים) של הציירת לאה גרונדיג, מעשי ידיה במחנה בעתלית. כמה מהתמונות צוירו גם במשך הנסיעה [לארץ]'.⁴⁶ בזיכרונותיה ציינה גרונדיג

בהשגת ויזה לגרמניה המזרחית בעבור בני הזוג אבי־שאל. ראו: לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאל, (ללא תאריך), ארכיון גנזים 302 2639. את צווייג פגשה בגרמניה כמה פעמים. לאבי־שאל כתבה, שאף על פי ש־'seine [Zweigs] Eitelkeit und Egozentrismus' [...] haben sich leider noch verstärkt' (היהורה והאגוצנטריות שלו רק התגברו למרבה הצער), מאז שובו לגרמניה המזרחית והתקבלותו שם בכבוד מלכים, מוטב לאבי־שאל לפנות אליו בבקשות לעזרה, שכן לדבריה 'Da seine Stimme immenses Gewicht hat' (לקולו ניתן משקל רב). ראו: לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאל, 20.8.1949, ארכיון גנזים 2571/7 302.

43 עדי גורדון, 'בפלסטינה. בנכר': השבועון 'אוריינט' בין 'גלות גרמנית' ל'עליה יקית', ירושלים 2000. על המאפיינים החברתיים והאידיאולוגיים של העולים מגרמניה לארץ ישראל, כשנכפתה עליהם עזיבת גרמניה בעקבות עליית הנאצים, ראו: Yonatan Shiloh, 'On the Point of Return: Heute und Morgen and the German-speaking Left-wing Émigrés in Palestine', *Rückkehrerzählungen. Über die (Un-) Möglichkeit nach 1945 als Jude in Deutschland zu leben*, Göttingen 2018, pp. 35–55, 37–38.

44 'Der Untergang der "Patria" hatte die Menschen erregt, und das Interesse war sehr stark' (טביעת ה"פטריה" נגעה בלב האנשים וסיפורה עורר עניין רב). גרונדיג (לעיל, הערה 3), עמ' 212.

45 מודעה, 'חיפה', דבר, 26 באוקטובר, 1941.

46 מודעה, 'בחיפה', הארץ, 28 באוקטובר, 1941.

שבזכות תערוכה זו נפתחו בפניה באותם ימים דלתות רבות, ובזכותה גם הכירה לא מעט אנשים.⁴⁷

3. המעבר לתל אביב

לאחר שנבצר מאחותה להמשיך לארח אותה, החליטה גרונדיג לעבור לדירת אביה בתל אביב,⁴⁸ בעיקר מפני שלא רצתה להיות מזוהה עם המובלעת החיפאית של המהגרים שהקימו בחיפה מעין 'גרמניה קטנה', ומפני שהבינה שרק אם תתגורר בתל אביב תוכל להשתלב בסצנה האומנותית בארץ. באוטוביוגרפיה שלה הביעה גרונדיג התפעלות מהעניין הרב, אולי אף העניין יוצא הדופן, שגילו תושבי תל אביב באומנות הפלסטית.⁴⁹ גרונדיג הרבתה לתור את הארץ, עבדה והתארחה במקומות שונים – בזיכרון יעקב, בירושלים, בכמה קיבוצים ושוב בחיפה – אבל תל אביב נעשתה מרכז חיי היצירה והחברה שלה. בתאווה החיים העצומה שלה ובסקרנותה הרבה ביקשה להתנסות גם בחיי הקיבוץ. נחום איתן, בן זוגה באותם ימים, היה מיודד עם דוד בן שלום (הונזו), חבר קיבוץ גבעת חיים שהקים את תיאטרון הבובות. הוא הציע לה להצטרף אליו לביקור בקיבוץ.⁵⁰ לימים אף עברה להתגורר בקיבוץ לכמה חודשים, ועד היום נמצאות בו עבודות שלה.⁵¹

את הופעת הבכורה שלה בתל אביב ערכה גרונדיג בפברואר 1942 בגלריה כ"ץ, שבה הוצגו דרך קבע תערוכות של אומנים צעירים. כמה מהם – כמו יוסף זריצקי, משה קסטל וחיים גליקסברג – יהיו לימים לבולטים שבאומני ישראל.⁵² התערוכה, שנקראה 'רישומים בימינו', זכתה להד רב בעיתונות.

---

47 גרונדיג (לעיל, הערה 3), עמ' 212.

48 שם, עמ' 218.

49 שם, עמ' 226.

50 לאה גרונדיג אל מרדכי אבישאול, (ללא תאריך), ארכיון גנזים 302 2643/7.

51 גרונדיג (לעיל, הערה 3), עמ' 253; ריאיון עם בתו של הונזו, עירית פטרקובסקי, 24 בינואר, 2022.

52 רון ברטוש (עורך), גלריה לאמנות כ"ץ: סיפורה של הגלריה הראשונה בתל אביב, רעננה תשע"ה (2014-2015).

גרונדיג כונתה 'ציירת המעפילים',⁵³ ורבים מהמאמרים ציינו את היותה אחת מניצולי אסון האונייה פטריה. המאמרים גם הצביעו על התמות הייחודיות של גרונדיג, כמי שנתנה ביטוי ל'משהו מתלאות פליטים, המטולטלים על פני ימים ועורגים לחוף'.⁵⁴

כמה מן המבקרים התייחסו לכישרונה, לפוטנציאל הגלום בה וליכולתה האומנותית. מודעה בעיתון 'הארץ' שיבחה את 'הרמה האומנותית של המוצגים – רישומים המצטיינים בטהרת הקו, ואקוואראלים, בהם נתמזגו צבעים שקולים עם מחשבה יוצרת'.⁵⁵

העיתון *The Palestine Post* שיבח את כישרון האיור של גרונדיג ואת הפוטנציאל הטמון בו:

The coloured illustrations for 'Noah's Ark' which she has executed since she has been living in Tel Aviv are quite delightful and show that the young artist has a lively imagination and a nice sense of humour and it is to be hoped that her gifts will be utilized.⁵⁶

לפי עדותה של גרונדיג, התערוכה בגלריה כ"ץ סייעה לה לרקום קשרי ידידות וקשרי עבודה עם אנשי ההסתדרות, מפא"י והקיבוצים,⁵⁷ ופתחה בפניה דלתות בעולם האומנות והמו"לות. באוטוביוגרפיה שלה תיארה גרונדיג את יחסיה הקרובים עם בכירי מפא"י, ובהם זלמן רובשוב (שזר), לימים נשיאה השלישי של ישראל; אשתו רחל כצנלסון-שזר, העורכת של 'דבר הפועלת'; ועם ברל כצנלסון.⁵⁸ בגלריה כ"ץ פגשה גרונדיג גם את המתרגם והסופר מרדכי אבי-שואל, שהיה לידיד נפש שלה – ידידות שאותה המשיכה לטפח ולנצור כל חייה, גם לאחר שעזבה את הארץ: 'האיש הקטן ומשפחתו

53 רץ, 'ציירת המעפילים', דבר, 1 במרץ, 1942.

54 י' יציב, 'קו לקו', דבר, 6 במרץ, 1942.

55 מודעה, 'בתל-אביב', הארץ, 24 בפברואר, 1942.

56 S.W., 'The Refugee in Pictures: Lea Grundig at the Katz Galleries', *The Palestine Post*, March 5, 1942

57 גרונדיג (לעיל, הערה 3), עמ' 225.

58 שם, עמ' 236-237.

הפכו עד מהרה לחברים הנאמנים ביותר שלי. אלה היו אבי־שאל ורעייתו לאה.⁵⁹

אבי־שאל ביקש מגרונדיג לאייר מודעות בעבור 'ליגה V' – ארגון שהוקם ב־1941 ביוזמת ארנולד צווייג ובסיועו של אבי־שאל כדי לתמוך בברית המועצות במלחמתה בנאצים.⁶⁰ גרונדיג שמחה לדבריה על שיתוף הפעולה, והתמלאה גאווה בראותה את עבודותיה מוצגות במרחב הציבורי.⁶¹ 'עשיתי את זה בשמחה, והייתי גאה מאוד לראות על עמודי הפרסום של העיר את חיתוך הלינול שלי של האדם הסובייטי תוקף את עץ צלב הקרס בגרזן'.

בתערוכה בגלריה כ"ץ פגשה לראשונה את ברכה חבס – העיתונאית, הסופרת והעורכת – מפגש שהשפיע רבות על הקריירה שלה. חבס ערכה בהוצאת עם עובד, אחת מהוצאות הספרים היוקרתיות ביותר, שתי סדרות של ספרי ילדים: האחת 'שחרות' והאחרת 'לילד'. היא נמנתה עם מייסדי העיתון 'דבר לילדים' והייתה חברת המערכת של העיתון רב־ההשפעה 'דבר'. בזכות היכרותה של גרונדיג עם חבס זרמו אליה הזמנות עבודה רבות אף שעדיין לא יכלה לבחור על מה תעבוד ונאלצה לעבוד לפי הזמנה: 'עכשיו אני עושה כאן עבודה מאוסה. אתה יודע, נמאס לי כל כך לעבוד לפי הזמנה. אני מאחלת לעצמי שקט, שקט ולעבוד לעצמי בשקט בחדר האהוב שלי'.⁶²

---

59 'Der kleine Mann und seine Familie wurden mir bald die treuesten Freunde. Es waren Avi-Shaul und seine Frau Lea', שם, עמ' 239.

60 בכרוז של הליגה, שפורסם בעיתון 'דבר' ב־10 בדצמבר 1942, תוארו מטרות הליגה כך: 'ליגה V נועדה: א. להגביר את השתתפותה הישירה של ארץ ישראל בעזרה הניתנת על ידי הדמוקרטיה לברית המועצות במלחמתן המשותפת בפשיזם; ב. בפעולתה תשאף הליגה לרכוש את תמיכתה של רוסיה המועצתית במפעל הציוני – מפעל השחרור הלאומי והסוציאלי של העם היהודי בארץ־ישראל'. מודעה, דבר, 10 בדצמבר, 1942; הירש ובאזה (לעיל, הערה 4), עמ' 577-578, 591-622.

61 'Ich tat es mit Freude, und ich war dann sehr stolz, an den Litfaßsäulen der Stadt meinen Linolschnitt mit dem sowjetischen Menschen zu sehen, der dem Hakenkreuzbaum mit der Axt zu Leibe geht', גרונדיג (לעיל, הערה 3), עמ' 239.

62 'Jetzt mache ich hier eine Arbeit, die mir schon zuwider ist. Weisst Du, ich habe es so schrecklich satt, im Auftrag zu arbeiten. Ich wünsche mir Ruhe, Ruhe und in meinem lieben Zimmer zu arbeiten still ruhig für mich'. לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאל, 7.11.1942, ארכיון גנזים 302 2552/7.

באותם ימים אספה חבס חומרים על מעפילים בלתי לגאליים וראיינה ילדים ובני נוער לצורך כתיבתם של שני ספרים – 'קורות מעפיל צעיר' (1942); 'ילדים מוצלים' (תש"ה, 1944/5)⁶³ – שאת שניהם איירה גרונדיג. נוסף על כך איירה גרונדיג בשנים 1943-1946 שלושה ספרי ילדים בעבור הוצאת עם עובד: 'יותם הקסם' (תש"ד, 1943/4); 'היפה שבעולם מה הוא?' (תש"ה, 1944/5); 'על כנרת התכלת' (תש"ז, 1946/7) (ראו נספח 2). גרונדיג הרבתה לעבוד גם עם הוצאת מסדה, ובשנת תש"ד (1943/4) איירה בעבורה לא פחות מחמישה ספרים: 'לשדות המוריקים: שירים ומנגינות לילדים'; 'תפוח הזהב הגאה'; 'אניה קטנה: שירים ומנגינות לילדים'; 'זבובה זהובה'; 'שמש גנובה'. לאחר מכן איירה בעבור מסדה גם את הספר 'מחליקים של כסף' (1944) ואת השנתון לילדים 'קשת' (1946), בעריכת נ' מלמד ול' אביטל (שם העט של לוי קיפניס). שנתון זה נועד לעבודה בגן ובכיתות הנמוכות של בית הספר היסודי, וראה אור לפחות בארבע מהדורות.⁶⁴ נוסף על כך איירה ספרי ילדים גם בעבור הוצאות הספרים דביר; הקיבוץ המאוחד; טברסקי; רודין; ש' זק. במילים אחרות, לאחר שחרורה ממחנה עתלית הצליחה גרונדיג בתוך זמן קצר להשתלב היטב בשדה המו"לות ולהתפרנס כמאיירת.

4. בניית רשת חברתית

מהתיאורים ששרטטו את דמותה של גרונדיג באותם ימים, וכן ממכתביה, מצטיירת אישיות כריזמטית ורב־ת־קסם, בעלת תאוות חיים, סקרנות בלתי רגילה ורצון להתנסות במגוון של חוויות. הייתה לגרונדיג יכולת נדירה – אפשר לומר אפילו מפתיעה, בעיקר לאור העובדה שזה מקרוב הגיעה לארץ – לזהות דמויות מפתח בשדה האומנות והתרבות, כאלה שיוכלו לסייע לה לזכות בהכרה כאומנית ובהזמנת עבודות. היא מעולם לא היססה לפנות בבקשות לעזרה ובתביעות שונות למכרים ותיקים כחדשים, וגם למי

63 לדיון בספריה של ברכה חבס, ראו: יעל דר, קנון בכמה קולות: ספרות הילדים של תנועת הפועלים 1930-1950, ירושלים 2006, פרק שני.

64 השנתון יצא בהוצאת מסדה בשנים תש"ו (1945/6), תש"י (1949/50), תשי"ד (1953/4) ותשט"ו (1954/5), וככל הנראה גם במהדורות נוספות.

שלא הכירה, אך זיהתה כבעלי מעמד והשפעה. היא הייתה דעתנית מאוד, כפי שניתן להיווכח לדוגמה ממכתבה לדב שטוק (לימים דב סדן), באותם ימים עורך המוסף הספרותי של עיתון 'דבר', עיתון שנמנה עם הביטאונים הנחשבים ביותר בקרב קובעי הטעם. המכתב לשטוק נכתב בתובענות רבה, בעברית מדויקת אך מרובה בשגיאות כתיב, ובו הודיעה גרונדיג בנחישות שהיא מצפה לביקורו בתערוכה שלה, ונוסף על כך – היא מצפה שיפרסם עליה מאמר בעיתון: 'אד היום לוא היתה אצלי בתערוכה שלי, וגם לוא כתבתה שום דבר. אשמח מאוד מאוד אים תבאו וגם אים תכתוב בעיתונך. כן? [...] צ'ליחה שאני אוד חלשה בעברית! אבל זה יהיה אים הזמן יוטר טוב!' ⁶⁵ (עד היום לא הייתה אצלי בתערוכה שלי, וגם לא כתבת שום דבר. אשמח מאוד מאוד אם תבוא וגם אם תכתוב בעיתונך. כן? [...]) סליחה שאני עוד חלשה בעברית! אבל זה יהיה עם הזמן יותר טוב).

גרונדיג לא היססה לפנות למבקרי אומנות, גם כאלה שלא הכירה, ולבקש מהם – לעיתים באמצעות מתווכים – שיכתבו על התערוכות שלה. למחזאי והמבקר משה גורלי ('האדון ברוזנפט') פנתה בעברית בתיווכו של המשורר והסופר ש' שלום: 'לו אדון ברוזנפט רוצה לעזור לי ולכתוב על הספר שלי אני מודה לו מאוד.' ⁶⁶ גם מאביי שאול ביקשה שיכתוב על התערוכה שלה: 'אני מקווה שגם אתה תקדיש בעיתון שלך כמה שורות לתערוכה שלי.' ⁶⁷ לא תמיד עלו בקשותיה יפה. כך לדוגמה סיפרה לש' שלום שמקס ברוד לא נענה לבקשתה, מפני שלדבריו אינו מבין באומנות. ⁶⁸

מש' שלום ביקשה שיכתוב הקדמה לספר 'מגילת השמד', שכלל רישומי דיו שלה, ⁶⁹ ונוסף על כך ביקשה ממנו שייתן שמות לעבודות שלה שנכללו בקטלוג התערוכה השנייה שלה בגלריה כ"ץ (מאי 1944), ⁷⁰ ואת הסכמתו

65 לאה גרונדיג אל דב סדן, (ללא תאריך), בית הספרים הלאומי, ארכיון דב סדן, 045.

66 לאה גרונדיג אל ש' שלום, 15.8.1944, ארכיון גנזים 54808/1 97.

67 'Ich hoffe, dass Du auch in Deiner Zeitung meiner Ausstellung einige Zeilen widmen wirst'. לאה גרונדיג אל מרדכי אביי שאול, (ללא תאריך), ארכיון גנזים 2629/7 302.

68 לאה גרונדיג אל ש' שלום, (ללא תאריך), ארכיון גנזים 54804/1 97.

69 הכוונה לספר שנקרא בסופו של דבר 'בגיא ההרגה', וראה אור שנה לאחר מכן בהוצאת דפוס הארץ בתל אביב עם הקדמה מאת ש' שלום. לאה גרונדיג אל ש' שלום, 16.4.1943, ארכיון גנזים 54803/1 97.

70 לאה גרונדיג אל ש' שלום, 54804/1 97.

לפרסם בקטלוג של התערוכה שהוצגה בבית הנוער העובד בתל אביב בנובמבר 1944 דברים שכתב במכתב פרטי אליה על עבודותיה.⁷¹ היא חששה שמא לא יגיעו די מבקרים לראות את התערוכות שלה, ולכן לא חסכה במאמצים כדי להבטיח את בואם. כך לדוגמה הפצירה באבי-שאל לדאוג שארנסט סימון, הפילוסוף ואיש האוניברסיטה העברית, יבוא לראות את התערוכה שהציגה בגלריה 'קאבינט האמנויות – שלוסר-גלסברג' ברחוב בן-יהודה בירושלים, גלריה שבה ביקרו לדבריה יותר אנגלים מיהודים:

אני מבקשת ממך מאוד לכתוב לארנסט סימון ולבקש ממנו שיבוא לראות את עבודותיי. הוא קיבל הזמנה, אבל יש לי כמעט הרושם שיותר אנגלים מגיעים לשלוסר מאשר יהודים. בבקשה תכתוב לו! [...]

אולי אתה מכיר כאן עוד כמה כתובות מועילות. אני חוששת מכישלון.⁷²

גרונדיג התיידדה עם נשים בעלות השפעה בסצנה הספרותית, ובהן אנדה עמיר-פינקרפלד, שהייתה אחת מחברותיה הראשונות בתל אביב. עמיר-פינקרפלד כבר קנתה לעצמה שם כמשוררת ילדים, והייתה מעורבת בפעילויות ציבוריות רבות נוסף על היותה בעלת הוצאת הספרים עדי. גרונדיג ביקשה לחזק את יחסי החברות עם עמיר-פינקרפלד, ובין השאר שלחה לה ביוני ברכה ליום הולדתה ובה הודתה לה על פרחי מרגריטה שנשלחו אליה, וכן על כיסא עבודה, שככל הנראה קיבלה ממנה או בתיווכה, והביעה את צערה על כך שעמיר-פינקרפלד לא יכלה להשתתף במפגש החברים בדירתה. בינה ובין עמיר-פינקרפלד נוצרו יחסי קח-תן שבהם הוחלפו נכסים סימבוליים. גרונדיג הציעה לעמיר-פינקרפלד קשרים

71 לאה גרונדיג אל ש' שלום, 21.6.1944, ארכיון גנזים 54807/1 97.

72 'Ich bitte Dich sehr, schreibe doch an Ernst Simon, er möge kommen meine Arbeiten anschauen. Er bekam eine Einladung, aber fast habe ich den Eindruck, dass bei Schlosser mehr Engländer als Juden hinkommen. Bitte schreibe ihm doch! [...] Vielleicht kennst Du noch einige gute Adressen hier. Ich fürchte, es wird für mich ein Misserfolg' לאה גרונדיג אל מרדכי אבישאל, (ללא תאריך), ארכיון גנזים 2629/7 302.

חדשים; עמיר־פינקרפלד יכולה כמובן להציע קשרים ישנים, ואולי גם אפשרויות פרנסה:

חסרת אתמול לכולנו, לאלה שכבר מכירים אותך ולאחרים שציפו להכירך. אנדה, את יודעת, אני כל כך נהנית לשבת על הכיסא, והוא משתלב טוב כל כך בחדר שלי, ובייחוד מול שולחן העבודה שלי. אתמול ישב ד"ר תלהיים על הכיסא כל הזמן. צר לי מאוד על שעדיין לא זכית להכירו. אני ממש בטוחה שזה היה יכול להיות נחמד בשבילך. אבל זה בהחלט עוד יקרה.⁷³

גרונדיג ועמיר־פינקרפלד שיתפו לאחר מכן פעולה בכמה ספרים. גרונדיג איירה את קטעי הטקסט הקצרים בספרה של עמיר־פינקרפלד 'עצים מדברים'⁷⁴ (1943), וכן שירים של עמיר־פינקרפלד שהתפרסמו ב'דבר לילדים'.⁷⁵ שנה אחר כך נשאה עמיר־פינקרפלד דברים בפתחת התערוכה השנייה של גרונדיג בגלריה כ"ץ.⁷⁶ היא אף כתבה עליה ביקורת מהללת, ובה הפליגה בשבחיה של גרונדיג והשוותה את עבודותיה לאלה של גויה: 'נטולי נשימה אנו עומדים בפני התעודות המזעזעות האלו. ולא אבוש אם ארשה לעצמי להזכיר פה לשם השו[ו]ן]אה את גויה, אשר אף הוא מזעזע בתעודות זמנו, עד היום הזה'.⁷⁷

אבל, כפי שקרה לא אחת ביחסי האנוש של גרונדיג, הידידות עם עמיר־פינקרפלד הסתיימה בטונים צורמים. יותר מעשרים שנה לאחר שעזבה גרונדיג את הארץ התגלעו בין השתיים מחלוקות פוליטיות, וב־1963 סיפרה גרונדיג לאבי־שאל על מכתב קשה שקיבלה מעמיר־פינקרפלד: 'לפני כמה

---

73 'Sie haben uns allen gestern gefehlt, uns, die wir Sie kennen und den anderen, die sich auf Sie gefreut haben. Anda, wissen Sie, ich sitze herrlich auf dem Stuhl, und er passt so gut in mein Zimmer und insbesondere vor meinen Arbeitstisch. Gestern saß Dr. Thalheim die ganze Zeit drauf. Es tut mir schrecklich leid, dass Sie ihn nicht kennen gelernt haben. Ich habe das sichere Gefühl, dass es für Sie schön gewesen wäre. Aber bestimmt wird das noch'. לאה גרונדיג אל אנדה עמיר, 25.6.1942, ארכיון גנזים 118 90456.

74 אנדה עמיר־פינקרפלד, עצים מדברים, תל אביב תש"י.

75 ראו לדוגמה את האזור לשיר 'אחי הקטון': דבר לילדים, 22 ביוני, 1944.

76 מודעה, 'בתל־אביב', הארץ, 5 במאי, 1944.

77 אנדה עמיר־פינקרפלד, תערוכת לאה גרונדיג.

חודשים קיבלתי מכתב גס שלא יתואר מאנדה פ' – מטופש, צר אופקים ומלא שנאה. זה לא היה נחמד!⁷⁸

באוטוביוגרפיה הקדישה גרונדיג לעמיר־פינקרפלד פרק קצר ובו ביקרה בחריפות את עמדותיה הפוליטיות, מה שגרונדיג כינתה הלאומנות ('Nationalismus') של חברתה:

המלחמה טשטשה את זה; אבל עמדה בינינו הלאומנות של מפא"י. [...] אנדה – אדם יפה וטוב! האם בנך עמוס אינו כבר חייל? ועל מי הוא יורה, במי הוא פוגע, בשביל מי הוא אולי כבר הפך לרגבי אדמה? האם בשביל זה גידלת אותו, לשאת נשק? [...].⁷⁹

גם יחסיה עם הסופרת ילידת אוסטריה רוזה וול הסתיימו באקורד צורם. גרונדיג איירה את ספרה של וול 'אותיות מספרות' (1947),⁸⁰ והשתיים שמרו על קשר גם לאחר שגרונדיג עזבה את הארץ. מהמכתבים לאבי־שאלו עולה כי וול מילאה תפקיד מרכזי בהעברה של תצלומים, של הדפסים ושל טקסטים בין גרונדיג ובין אבי־שאלו, אם כי לא עלה בידי לברר מדוע נזקקה גרונדיג דווקא לשירותיה.⁸¹ אבל כאמור, גם סיפור היחסים עם רוזה וול הסתיים בטון צורם, כפי שעולה ממכתבה של גרונדיג לאבי־שאלו ב־1964.⁸²

מעניין לציין שאף על פי שהספר המפורסם ביותר שאיירה גרונדיג באותם ימים היה 'המפוזר מכפר אז"ר' – שכתבה, ולמעשה תרגמה, לאה

78 'Von Anda P. erhielt ich vor Monaten ein unsäglich unflätiges Schreiben, dumm, beschränkt und hasserfüllt. Das war nicht schön!'. לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאלו, 25.1.1963, ארכיון גנזים 302 2611/7.

79 'Der Krieg machte es nicht so deutlich; aber zwischen uns stand der Nationalismus der Mapai. [...] Anda – schöner und guter Mensch! Ist dein Sohn Amos nicht heute schon Soldat, und für wen schießt er, wen trifft er, für wen ist er vielleicht schon zu Erde geworden? Hast du ihn dafür aufgezogen, daß er die Waffe nimmt?' (לעיל, הערה 3), עמ' 229.

80 רוזה וול, אותיות מספרות, תרגם פנחס לנדר, תל אביב תש"ח.

81 לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאלו, 18.7.1950, ארכיון גנזים 302 2580/7; לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאלו, 13.8.1950, ארכיון גנזים 302 2582/7; לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאלו, 14.5.1951, ארכיון גנזים 302 2586/7.

82 לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאלו, 19.2.1964, ארכיון גנזים 302 2614/7.

גולדברג – לא מצאתי בשום מקום עדות לקשרים ביניהן, וגם חוקרים שעסקו בספר זה או בלאה גולדברג לא יכלו לסייע.⁸³ עם הדמויות בסצנה האומנותית בתל אביב שאיתן התיידדה לאה גרונדיג נמנו הצלם הלמר לרסקי ורעייתו. בדירתם – מול תיאטרון הבימה⁸⁴ – התארח גרונדיג לעיתים קרובות. היא רשמה את קלסתר פניו המיוחדים של לרסקי, רישום שגם הוצג בתערוכה בביתו,⁸⁵ כפי שציירה פורטרטים של חברים אחרים, ובהם קסטיין, עמיר־פינקרפלד, צווייג, אבי־שאל ושר. על רשת הקשרים הענפה שהצליחה לטוות בשדה התרבות והאומנות בארץ, אפשר ללמוד מכך שהוזמנה לבית דניאל שבזיכרון יעקב. בית דניאל, שנפתח ב־1938 באחוזת לנגה כבית מרגוע לאומנים, אירח אנשי רוח, מוזיקאים וציירים שזכו להכרה.⁸⁶ ממכתביה של גרונדיג לאבי־שאל עולה שהתארח במקום לפחות שלוש פעמים, ובכל פעם לתקופה ממושכת.⁸⁷ את השהייה בבית דניאל ניצלה גם למפגשים עם אנשים ידועי שם כמו פרופ' גרשום שלום, שעל שיחתם הקצרה סיפרה באחד ממכתביה למרדכי אבי־שאל.⁸⁸ שהיותיה במקום תרמו לדבריה לפיתוח מיומנויותיה בציור בצבע ולהתפתחותה כאומנית של ציורי טבע.⁸⁹

---

83 ראו לדוגמה: דורית גני, 'על "המפגש"', ועל לאה שלא הכרתם, הספרנים: בלוג הספרייה הלאומית, נדלה ב־25 בפברואר, 2025, https://blog.nli.org.il/lea_grundig/.

84 גרונדיג (לעיל, הערה 3), עמ' 290. גרונדיג הזכירה את שמות בני הזוג בשבעה מכתבים שכתבה לאבי־שאל בשנים שעשתה בארץ: (ללא תאריך), ארכיון גנזים 302 2637; (ללא תאריך), ארכיון גנזים 302 2641/7; (ללא תאריך), ארכיון גנזים 302 2642/7; (ללא תאריך), ארכיון גנזים 302 2643/7; 24.7.1946, ארכיון גנזים 302 2560/7; 19.4.1947, ארכיון גנזים 302 2562/7; 21.1.1948, ארכיון גנזים 302 2563/7; 13.8.1950, ארכיון גנזים 302 2580/7; 18.7.1950, ארכיון גנזים 302 2581/7; 9.5.1957, ארכיון גנזים 302 2594/7; 20.7.1956, ארכיון גנזים 302 2582/7; 25.9.1957, ארכיון גנזים 302 2595/7.

85 עכ"ג, 'צלם ודמות', דבר, 15 במאי, 1945.

86 על ההיסטוריה של בית דניאל, שנותר פעיל עד היום, ראו: <https://extra-academic.openu.ac.il/sites/beitdaniel/about/Pages/history.aspx>.

87 לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאל, (ללא תאריך), ארכיון גנזים 302 2636/7; (ללא תאריך), ארכיון גנזים 302 2641/7; 24.10.1945, ארכיון גנזים 302 2555/7; 8.1.1946, ארכיון גנזים 302 2557/7; 16.1.1946, ארכיון גנזים 302 2558/7.

88 לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאל, (ללא תאריך), ארכיון גנזים 302 2641/7.

89 לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאל, 16.1.1946, ארכיון גנזים 302 2558/7.

מהתיאורים שלה עולה שהרגישה שייכות לחברה הארץ-ישראלית והייתה מעורבת בה. בשנים שעשתה בארץ ידעה – לפי עדותה – רגעי אושר רבים, בייחוד באותם ימים שבילתה בטבע הארץ-ישראל, ורבות הן הדוגמאות לכך. כך למשל כתבה לאבי-שאל על הימים שעשתה בגליל (לא ברור היכן בדיוק): 'נשארתי בגליל קצת יותר מכפי שתכננתי. הכול היה יפה. הנוף, החיות, האנשים'.⁹⁰ ובתחילת 1946 כתבה מבית דניאל: 'והיום טוב אלי, השמיים נוטים לי חסד. באמת יש לי ימים מבורכים. הם נופלים לחיקי ואני חוגגת כל יום ויום בהכרה ערבה'.⁹¹

5. ההתקבלות בארץ

בשמונה שנות חייה בארץ הציגה גרונדיג לא פחות מ-12 תערוכות יחיד, חלקן בגלריות ובמוזאונים נחשבים, כמו מוזאון תל אביב, מוזאון בצלאל וגלריה כ"ץ (ראו נספח 1). התערוכות הוצגו בגלריות ובמוזאונים שונים מבחינת מעמדם, והן נבדלו זו מזו בנושאיהן ובהיקפן, אך כמעט כולן זכו להד.

נוסף על הראיונות איתה⁹² זכתה גרונדיג לסיקור של התערוכות שבהן הציגה ולרשימות ביקורת עליהן, שהתפרסמו בלא מעט עיתונים: 'דבר', 'על המשמר', 'הארץ', 'הבקר', 'חרות', 'הצופה' ו-*The Palestine Post*. דווקא 'קול העם', עיתון המפלגה הקומוניסטית, מיעט להתייחס אליה, אולי מפני שמיעט בכלל לפרסם באותם ימים מאמרים שעסקו באומנות. מתוך ששת המאמרים שנכתבו עליה ב'קול העם', ארבעה התפרסמו רק לאחר שעזבה

90 'Etwas länger als ich wollte, blieb ich im Galil. Alles war schön. Die Landschaft, Tiere, Menschen. לאה גרונדיג אל מרדכי אבי-שאל, (ללא תאריך), ארכיון גנזים 2631/7 302.

91 'Und der Tag ist mir gut, der Himmel ist mir gnädig. Wirklich ich habe gesegnete Tage. Sie fallen mir in den Schoß und ich begehe jeden einzigen Tag in dem köstlichen Bewusstsein. לאה גרונדיג אל מרדכי אבי-שאל, 16.1.1946, ארכיון גנזים 2558/7 302.

92 לאה גרונדיג, 'מכירה אני מחנות ריכוז לרוב', הבקר, 4 במרץ, 1942; לאה גרונדיג, 'ציירת שאינה מניחה לשכוח', דבר, 29 במרץ, 1946.

את הארץ,⁹³ והשניים שהתפרסמו קודם לכן, חודשים ספורים לפני עזיבתה, הזכירו אותה בחטף וכחלק מסקירות ואומנות כלליות.⁹⁴ חשובי המבקרים – ובהם גם הבכיר שבהם, ד"ר חיים גמזו – שיבחו את עבודותיה. במאמר בעיתון 'הארץ' ב־1944 ציין גמזו את הכוח האמנותי של עבודותיה ודימה את רישומיה ל'חריטה בבשר החי'. עוד קבע שהם יוצרים 'חוויה אמיתית'.⁹⁵ הוא חזר וכתב שוב בשבחה ב־1947: 'ומה נעים לראות כיצד גדל כוח הביצוע שלה [...] ציוריה הם בעלי אותה עצמאות השייכת ליצירות אמנותיות אמיתיות'.⁹⁶ כמה מן המבקרים ציינו את הסגנון הייחודי שפיתחה, שבו התערבו אלמנטים ריאליסטיים עם אלמנטים סימבוליים.⁹⁷ כמה מבקרים, כמו רודולף הירש במאמרו ב'חוג',⁹⁸ אפילו השוו אותה לקטה קולביץ: '[...] היא מראה את זה בשליטה כזו המזכירה את המאסטרס המוקדמים של ימי הביניים ואת קתה קולביץ'.⁹⁹ אחת התערוכות שהציגה גרונדיג בגלריה יונס בירושלים, בסיועה של לוטי יונס,¹⁰⁰ זכתה להצלחה רבה. בתערוכה זו ניתן ביטוי לשני רכיבים

---

93 מרדכי אבי־שואל, 'הציירת לאה גרונדיג', קול העם, 28 בינואר, 1949; אריך טרנר, 'תערוכות לאה גרונדיג בפראג', שם, 11 בפברואר, 1949; ה' אליוביץ', 'תערוכות לאה גרונדיג בוורשה', שם, 29 ביולי, 1949; (ללא שם), 'מגילויי פטריט צעיר', שם, 13 בדצמבר, 1949.

94 נ' ישי, 'התערוכה הכללית של אמני ארץ ישראל', שם, 23 ביולי, 1948; הלל שרגל, 'האמנות לאן', שם, 24 בספטמבר, 1948.

95 חיים גמזו, 'תערוכות לאה גרונדיג', הארץ, 1 ביוני, 1944.

96 חיים גמזו, 'פגישות חדשות עם מכרים ישנים', הארץ, 7 במרץ, 1947.

97 C.Z.K., 'Dance of Death', Jerusalem Art Notes, *The Palestine Post*, March 17, 1943

98 כתב עת לענייני תרבות שהיה מקושר לחבורת 'אוריינט' ויצא לאור בשפה הגרמנית בארץ ישראל תחת שמות שונים בין השנים 1943-1945. ראו: שילה־דיין (לעיל, הערה 43), עמ' 39-42.

99 '[...] sie zeigt es mit einer solchen Meisterschaft, die an die frühen Meister des Mittelalters und an Käthe Kollwitz erinnert'. רודולף הירש, שחזר בעצמו לגרמניה לאחר המלחמה והשתקע בגרמניה המזרחית, ציטט באריכות את הדברים שכתב ב־1944 ב'חוג', כשעוד ישב בארץ ישראל. את הדברים הביא בפרק קצר, ולא אינפורמטיבי במיוחד, שאותו הקדיש לגרונדיג במאמר 'גלות בפלשתינה' (Exil in Palästina) ופורסם ב־1981. ראו: הירש (לעיל, הערה 4), עמ' 595-596.

100 ב־1942, לאחר מות בעלה הצייר לודוויג יונס, הקימה לוטי יונס בביתה בירושלים גלריה לאומנות עם חברתה נורה (אליאנורה) לוינסקי. על ההיסטוריה של גלריה יונס, ראו: דוד רפ, 'נורה או בית התמונות', הארץ, 15 ביוני, 2001.

מרכזיים ביצירתה: האחד – עבודותיה על השואה; והאחר – עבודותיה על ארץ ישראל.¹⁰¹ ב־*The Palestine Post* נכתב שהתערוכה מבטאת את קליטתה המוצלחת של גרונדיג בארץ ישראל:

[...] her exhibition also shows how far she has been able to penetrate into the new life she has found here. It is a hopeful sign to observe how life in Eretz Israel has had its healing influence on a mind that only a few years ago lived in an earthly hell.¹⁰²

גרונדיג, שהייתה מודעת מאוד לתהליכי התקבלות וקנוניזציה, ראתה בתערוכה בגלריה יונס אבן דרך בקריירה שלה: 'ביססתי את מעמדי כאומנית'.¹⁰³

לשיא הצלחתה בתקופה הארץ-ישראלית הגיעה גרונדיג ב־1944, לאחר הופעת ספרה 'בגיא ההרגה',¹⁰⁴ שבו כונסו מחזורים של רישומי הדיו האקספרסיוניסטיים שלה. רישומים אלה תיארו את גורל היהודים במשטר הנאצי (*Niemals wieder; Getto; Gettoaufstand*), והיא הציגה אותם בתערוכות השונות בתקופת חייה בארץ. מאמר בכתב העת 'גליונות' מ־1946, שכתב ר' אלראי, קשר כתרים לספר ואמר עליו כי הוא 'אוסף-ציורי תקופתנו החזק ביותר בביטויי שראינו עד היום בארץ'.¹⁰⁵ חוקרים של תולדות האומנות בארץ רואים בספר 'נקודת ציון בתגובה לשואה באומנות הארץ-ישראלית, מאחר שזו הייתה הפעם הראשונה שהשואה הוצגה במשמעות של השמדת עם, כפי שאנו מכירים בה כיום'.¹⁰⁶

הספר הגיע ללונדון ב־1945. ב־1946 הוא הוצג בהצלחה גדולה בתערוכה בניו יורק.¹⁰⁷ ב־1947 יצא הספר לאור בהוצאת Sachsenverlag בעיר

101 מ"ב, 'רישומי ל' גרונדיג', דבר, 28 בפברואר, 1947.

C.Z.K., 'Graphics by Lea Grundig', Jerusalem Art Notes, *The Palestine Post*, February 6, 1947, 102

103 'Ich hatte mich als Künstlerin durchgesetzt' גרונדיג (לעיל, הערה 3), עמ' 294.

104 לאה גרונדיג, בגיא ההרגה: רישומים מאת לאה גרונדיג, הקדמה ש' שלום, תל אביב תש"ד (1944).

105 מ' אלראי, 'הציירת לאה גרונדיג', גליונות לדברי ספרות, מחשבה ובקרת, תש"ו.

106 ברגר (לעיל, הערה 4).

107 בעיתון 'דבר' התפרסם דיווח זה על התערוכה: "'בגיא ההרגה" ללאה גרונדיג שיצא לאור

דרזדן בשם *Im Tal des Todes* וזכה ל'תשומת לב אוהדת [wohlwollende Aufmerksamkeit] – בעיתונות הגרמנית.¹⁰⁸ קורט ליבמן, הסופר וההיסטוריון של האומנות, כתב לו הקדמה,¹⁰⁹ אך מה שהכריע את הכף בהצלחתו היה ללא ספק רשימת הביקורת הנלהבת שפרסם באנגליה בגרמנית ב-*Freie Tribüne* בשנת 1945 הצייר האקספרסיוניסטי הנודע אוסקר קוקושקה.¹¹⁰ קטעים מהרשימה תורגמו לעברית ולאנגלית ופורסמו בעיתון 'דבר' וכן בעיתון *The Palestine Post*.¹¹¹ קוקושקה השווה את גרונדיג לגדולי האומנים האקספרסיוניסטיים הגרמנים, ובין היתר כתב: 'הגיליונות האלה מזכירים את כוחו של בקמן, את הטרגיות של קטה קולביץ, ואת הסגנון העממי של הברלינאי האהוב צילה. [...] עבודה זו ברורה ואינה דורשת פרשנות. כאן מדבר "הלב היהודי" עצמו אל בני אדם'.¹¹²

לא כל המבקרים היו שותפים להתלהבות מיצירותיה של גרונדיג ולהערכה הגבוהה של פועלה. כך לדוגמה התרעם אויגן קולב במאמרו בעיתון 'על המשמר' ב-1948 על שבסקירה בכתב עת צרפתי על האומנות הארץ-ישראלית קיבלה גרונדיג מקום מרכזי, שלדעתו לא הייתה ראויה

בארץ ישראל, זכה להוקרה בתערוכה שסודרה בספרית פיירפונט מורגאן בניו יורק [...]. האלבום של לאה גרונדיג היה אחד הספרים, שנבחרו עלידי חבר-שושנים מטעם המכון האמריקאי לאמנות הגראפיקה. אחד מרישומיה הועתק ב"ניו יורק טיימס" ליד תחריט לפאבלו פיקאסו [...]. ראו: (ללא שם), "בגיא ההריגה" ללאה גרונדיג, דבר, 29 בנובמבר, 1946.

108 שצקה (לעיל, הערה 4), עמ' 58.

109 Lea Grundig, *Im Tal des Todes: Zeichnungen*, Dresden 1947

110 Oskar Kokoschka, 'Review: "Im Tal des Todes" von Lea Grundig', *Freie Tribüne*, 3, März 1945

111 בעיתון 'דבר' התפרסם תרגום של חלק מהמאמר בידי מתרגם אנונימי. ראו: (ללא שם המתרגם), 'א' קוקושקה על ציורי לאה גרונדיג, דבר, 10 באוגוסט, 1945. בעיתון *The Palestine Post* התפרסם תרגום של חלק מהמאמר במדור 'מכתבי קוראים'. שמו של המתרגם ניתן רק בראשי תיבות. ראו: M. R., 'Lea Grundig's Work', *The Palestine Post*, March 22, 1946

112 'In diesen Blättern, die an die Gewaltigkeit eines Beckmann, an eine Käthe Kollwitz in ihrer Tragik, und in ihrer Volkstümlichkeit an den lieben Berliner Zille. [...] Dieses Werk ist eindeutig und bedarf keiner Auslegung. Hier spricht das 'Jüdische Herz' selber zu den Menschen. קוקושקה (לעיל, הערה 110).

לו.¹¹³ פאול לנדאו, שכתב גם הוא בעיתון 'על המשמר', ביקר את 'הריאליזם החומרי' של עבודותיה שהוצגו בגלריה כ"ץ. הוא פקפק בערך האומנות של רישומי הפליטים ושל תיאורי הסבל היהודי שהוצגו בתערוכה. אומנם עבודותיה מעוררות אמפתיה, קבע, אבל 'ההשפעה המטהרת הנוסכת עוז לנפשנו, אשר כל אמנות של ממש יוצרת אותה, איננה כאן. [...] כוונותיה רצויות, אך הם (=דפיה) נתקעו בריאליסמוס חומרי ואינם מוסרים את העיקר'.¹¹⁴ הוא נשאר איתן בדעתו גם כעבור שנתיים, כאשר כתב ב־1946 על התערוכה במוזאון תל אביב: 'האמנית מצליחה בייחוד במסירת פרטים ריאליסטית. אולם בריאליזם בלבד אין משקפים טראגדיות אנושיות. לשם כך זקוקים, כאמור, לכוח־דמיון – סגולה שלא גרונדיג לא ניחנה בה'.¹¹⁵

6. כתיבתה על אומנות

לאה גרונדיג בלטה בקרב הקבוצה הקטנה של מבקרות האומנות שפעלו בארץ בתקופת היישוב.¹¹⁶ המוכר ממאמריה שהתאפיינו ברוחב היריעה והארודיציה הוא 'האמנות בימי המלחמה', שפורסם בשנת 1945 ב'שנתון דבר לדברי ספרות'.¹¹⁷ הוא ראה אור שנים רבות אחר כך כספרון בהוצאת Hans-und-Lea-Grundig-Stiftung. זהו בעיניי המעניין פחות מתוך מאמריה, למרות החשיפה הרבה שזכה לה. במאמר הזה יצאה גרונדיג נגד תפיסת 'האומנות לשם האומנות' שאפיינה זרמים מודרניסטיים, כמו הסוריאליזם והאומנות האבסטרקטית, ויצרה לטענתה ניכור בין האומנות ובין העם.

113 אויגן קולב, 'עתון צרפתי עושה את אמנותנו פלסטר', על המשמר, 20 בפברואר, 1948.

114 פאול לנדאו, 'לאה גרונדיג בגאלריה כ"ץ', תערוכות, שם, 24 במאי, 1944.

115 הנ"ל, 'לאה גרונדיג (במוזיאון ת"א)', שם, 3 באפריל, 1946.

116 טרכטנברג (לעיל, הערה 4), עמ' 26-27.

117 לאה גרונדיג, 'האמנות בימי המלחמה', שנתון דבר לדברי ספרות, עיון וסקירה (תש"ה), עמ' 508-517. את המאמר, שנכתב במקור בגרמנית, תרגם בשעתו לעברית מרדכי אבי שאול, כפי שעולה ממכתבה אליו מ־1951: 'Und, wenn Du Dich erinnerst des Artikels, den Du noch ins Hebräische übersetzttest, den ich über die Kunst während des Weltkrieges schrieb [...] (ואם אתה זוכר את המאמר שכתבתי על אומנות במלחמת העולם ושתרגמתי לעברית [...]). ראו: לאה גרונדיג אל מרדכי אבי שאול, (ללא תאריך), ארכיון גנזים 302/25867. ככל הנראה לאה גרונדיג כתבה בגרמנית ומאמריה תורגמו לעברית.

כצפוי מפותבת שהשקפת עולמה קומוניסטית, היא תבעה מאומנים מחויבות חברתית: 'האמן אינו אחראי לעצמו בלבד, ולא כלפי "המוזה" שלו. הוא עמוס תפקיד, אשר הוטל עליו, ואם גם לא בדרך המיני והארגון. הוא נושא שליחות העם והחברה, לשנות את פני הדור ולשרת את גאולתו'.¹¹⁸

אני סבורה שדווקא מאמריה האחרים – המוכרים פחות, כאלה שפורסמו באופן סדיר בעיתונות הארץ-ישראלית, רובם ב'דבר הפועלת' ומיעוטם ב'דבר' – מעניינים יותר, וזאת בגלל התחכום בהבנת האומנות והרגישות הרבה שבה נכתבו. ממאמריה עולה השכלתה הרחבה, הבנתה הרבה באומנות ויכולתה לתווך את האומנות לציבור.

תחילה מיעטה גרונדיג לפרסם רשימות ביקורת, ובשנים 1942-1945 פרסמה בכל שנה רק מאמר אחד. לאחר מכן, בשנים 1946-1948, פרסמה כמה מאמרים מדי שנה בשנה. ככל הידוע לי, היא לא פרסמה מאמרים בממות נוספות, ורק לאחר שעזבה את הארץ והתיישבה בגרמניה החלה לפרסם מאמרים גם ב'קול העם'.

16 המאמרים שפרסמה ב'דבר הפועלת' עסקו ברובם בתערוכות שהוצגו באותה תקופה בארץ, ומיעוטם עסקו בנושאים כלליים יותר. גרונדיג הפנתה את תשומת לב הקוראים אל כמה מהחשובים באומנים שיצרו אז בארץ ישראל, ובהם מרדכי לבנון,¹¹⁹ מאנה כץ,¹²⁰ יצחק פרנקל,¹²¹ יעקב שטיינהארט¹²² ויוסף קוסונוגי;¹²³ וגם אל ציירים שלא חיו בארץ אבל תערוכות שלהם הוצגו במוזאון תל אביב, ובהם קטה קולוויץ¹²⁴ ומקס ליברמן.¹²⁵ כמו כן כתבה מאמר על מרק שאגאל.¹²⁶

---

118 גרונדיג (לעיל, הערה 117), עמ' 517.

119 הנ"ל, 'תורה ללבנון', דבר הפועלת, 11 בדצמבר, 1946.

120 הנ"ל, 'ירשומי מנה כץ', שם, 31 באוגוסט, 1948.

121 הנ"ל, 'חזון צפת בתערוכת פרנקל', שם, 31 במאי, 1948.

122 הנ"ל, 'יעקב שטיינהארט הגרפיקן', שם, 25 במאי, 1947.

123 הנ"ל, 'יוסף קוסונוגי', שם, 10 בפברואר, 1947.

124 הנ"ל, 'קטה קולוויץ', שם, 20 ביוני, 1945.

125 הנ"ל, 'בתערוכת מקס ליברמן', שם, 17 במאי, 1943.

126 הנ"ל, 'מארק שגל', שם, 14 בינואר, 1946.

במאמרים אלה שרטטה גרונדיג פרופיל ביוגרפי של האומנים וניתחה לפרטי פרטים כמה מעבודותיהם. כך לדוגמה, כשתיארה את עבודתו של מקס ליברמן, היטיבה להציג אותה מנקודת המבט של המבקר בתערוכה המתבונן בתמונות:

נתקרב נא לאחת התמונות שלו בתערוכה, למשל – למספר 41. גן בשכונה מחוץ לעיר הגדולה. המכחול הטיל כאן כתמי צבע פראיים. אנו נרתעים כמעט בפני הלהט של כתב־יד זה, שאותיותיו הם כתמי צבע. אולם נסוג־נא אחורה, לאט־לאט, צעד אחר צעד, וראה פלא: מהמערבולת השגעונית צומח כאילו ביד קסמים הגן, עולים ומזדקרים הפרחים, הדשא בהיר ורך – שלות־אלהים של פנה סגורה ומסוגרת. צמחים, שמים, פרחים – ללא אדם. דממה – זה גן־העדן הנכסף של תושב עיר־הבירה המעונה.¹²⁷

נוסף על כך כתבה גרונדיג על נושאים שנגעו בחיי האומנות בארץ, לדוגמה מאמריה על ציירות שהחלו להציג את עבודותיהן בגיל מבוגר,¹²⁸ על תערוכה קבוצתית של אומנים חברי קיבוצים,¹²⁹ על אומנות המחול המודרני של דבורה ברטנוב,¹³⁰ על נשים אדריכליות ארץ־ישראליות,¹³¹ או על הארכיטקטורה של בית הבראה לילדים.¹³² מאמריה עסקו גם במעמדה של התרבות בתחייה הלאומית ובתפקידיה. כך לדוגמה עמדה במאמרה 'עם צמיחת החיים' על התפקיד של המצאת החגים בבניית הלאומיות העברית. בניסוחים המזכירים לא אחת את עבודותיהם של חוקרי תרבות בימינו, כתבה:

המצאת החגים ועיצוב דמותם הרי הם ממעשי־היצירה הגדולים של גאניוס כל העמים. יצירת **הסמלים** עצמה היא מפעל אומנותי

127 הנ"ל (לעיל, הערה 125).

128 הנ"ל, 'ציירות ודרכן', שם, 31 בדצמבר, 1944.

129 הנ"ל, 'אמנות בקבוץ', שם, 5 בפברואר, 1948.

130 הנ"ל, 'על המחול המחדש', שם, 27 במרץ, 1947.

131 הנ"ל, 'האדריכלית הארצישראלית', שם, 16 במרץ, 1948.

132 הנ"ל, 'בית נופש לילדים', שם, 7 ביולי, 1947.

בעל חשיבות סוציאלית כבירה. אנו היהודים בונים כיום בנין חדש, אך חוזרים אותה שעה אל ימֵי־קדם. על כן שולחים אנו את ידנו אל דברי־מסורת, שכבר נשמטו מאתנו. על כן מסתייעים אנו בהקימנו את החדש באבני גזית ישנות.¹³³

כתיבתה בעיתון 'דבר הפועלת' ביטאה לא רק את מעורבותה העמוקה בחיי התרבות בארץ, אלא גם את מעורבותה במפעל הציוני ואת יחסה האוהד כלפיו. כך לדוגמה הדברים שכתבה במאמרה הנזכר, 'עם צמיחת החיים', מאמר שהתפרסם ביוני 1946, כלומר לאחר שכבר נודע לה שבעלה הנס גרונדיג נותר בחיים, וכשידעה שהוא מייחל לשובה לדרזדן:

בתוך ארצנו הזעירה מתחולל התהליך של התהוות אומתנו, תהליך של דינאמיות עצומה, טעון סתירות, יונק ממקורות שונים וממזג את היסודות השונים לעם אחד. [...] הרגש־חיים חדשה, מוגברת נתנה לנו הארץ. על אף כל הלחץ הפוליטי, הרי ההרגשה של חירות יחסית, של **היות־בבית**, משרה שמחה במעוננו [...] זאת היא ארץ־תקוותנו, הארץ שעליה אנו נאבקים ושעמה אנו נאבקים.¹³⁴

לאור ביטויי ההזדהות האלה עם המפעל הציוני, לא מפתיע שגרונדיג ביכרה לא להתייחס באוטוביוגרפיה שלה לכתיבתה הפובליציסטית במשך שנותיה בארץ ישראל, ובה בעת יצרה רושם שבאותם ימים פרסמה מאמרים ב'קול העם'.¹³⁵ בדיקה של גיליונות 'קול העם' עצמם מלמדת שהחלה לפרסם בו רק לאחר שעזבה את הארץ.¹³⁶ על תחילתו של שיתוף הפעולה שלה עם 'קול העם' ניתן ללמוד ממכתבה לאבי־שאול מינואר 1949, שבו הזכירה שיחה שקיימה בפראג עם חבר המפלגה שימק כהן. בשיחה זו הם דנו באפשרות של שיתוף פעולה בעתיד בינה ובין העיתון.¹³⁷

---

133 הנ"ל, 'עם צמיחת החיים', שם, 26 ביוני, 1946. ההדגשה במקור.

134 שם. ההדגשה שלי.

135 הנ"ל (לעיל, הערה 3), עמ' 242.

136 הנ"ל, 'התפתחויות תרבותיות בריפובליקה הגרמנית הדמוקרטית', קול העם, 2 באוקטובר, 1950; הנ"ל, 'אייכמן וגלובקה – על רמה אחת', שם, 14 ביוני, 1960.

137 לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאול, 5.1.1949, ארכיון גנזים 302 2569/7.

7. הקשר עם נחום איתן

את מערכת היחסים האישית המשמעותית ביותר ניהלה גרונדיג בארץ ישראל עם נחום איתן,¹³⁸ בן לאחת המשפחות המייסדות של תל אביב. יש הטוענים כי השניים הכירו כבר כשביקר איתן בדרזדן לפני המלחמה; הוא פגש אותה, התאהב בה ולימים אף הביא לשחרורה ממחנה הפליטים הסלובקי ולעלייתה ארצה.¹³⁹ אך לא מצאתי כל אישוש לכך. במכתב לש' שלום כינתה גרונדיג את איתן 'חבר' בתעתיק בגרמנית (mein Chaver 'Etan'),¹⁴⁰ וממכתביה לאבי-שאל ולש' שלום עולה כי לכל המאוחר באפריל 1943 כבר חיו גרונדיג ואיתן כזוג, מפני שהחלה לציין את כתובתו של איתן – רחוב ביל"ו 29, תל אביב – בחתימת מכתביה.¹⁴¹ איתן שימש לה מעין עוגן במהלך חייה בארץ ישראל, ולא זו בלבד שתמך בה כלכלית – בראיונות שערכתי עם אנשים שהיו קרובים אליה נרמז לא אחת שהיא נעזרה בתמיכה הכספית שלו¹⁴² – אלא שהוא אף סייע לה בבניית רשת הקשרים שלה בסצנת התרבות בארץ.¹⁴³ לרגל פתיחת הצינקוגרפיה של איתן בחנוכה תש"ו (נובמבר 1945) יצרה גרונדיג כרזת ברכה בסגנון אקספרסיוניסטי, שבה ציירה את עצמה בדמות קוף.

138 נחום איתן (איתן, 1902-1976), חלוץ תעשיית הגלופות (צינקוגרפיה), נמנה עם רוכשי השבועון 'העולם הזה' בשנות החמישים, המו"ל והעורך האחראי של הדורשבעון כלנוע ותומך אומנותי (מצנט) של ציירים ישראלים רבים.

139 כך למשל בכתבתה של גליה יהב בעיתון 'הארץ', המביאה את הדברים בשם 'גרסאות מסוימות', אך אינה מפרטת או מביאה להם סימוכין. ראו: גליה יהב, 'למה עולם האומנות הישראלי הדיר את האומנית לאה גרונדיג?', הארץ, 20 בספטמבר, 2014.

140 לאה גרונדיג אל ש' שלום, (ללא תאריך), ארכיון גנזים 54804/1 97.

141 לאה גרונדיג אל ש' שלום, 15.8.1944, ארכיון גנזים 54808/1.

142 ראיונות עם יורם שיפמן ובת זוגו נעמי.

143 ריאיון עם עירית פטרקובסקי, 24 בינואר, 2022.

לאה גרונדיג, ברכה לנחום איתן לרגל פתיחת צינקוגרפיה חדשה.
צילום: אורה ספיר.

לא ידוע מתי בדיוק הסתיים הקשר ביניהם ומדוע, אבל ברור שבשלב מאוחר יותר בחייה הוא לא נשמר, ומסיבות שלא הצלחתי לברר מחקה כל אזכור שלו מהאוטוביוגרפיה שלה. במכתב לאבישואל מיום 24 ביולי 1946 סיפרה שנחום עזב לזמן לא ידוע.¹⁴⁴ במכתב אחר – שנכתב כבר מפראג, ככל הנראה במאי 1949 – שאלה גרונדיג את אבישואל אם פגש בארץ את נחום. עוד ציינה שאינו עונה על מכתביה ושהמחשבה עליו מעציבה אותה מאוד.¹⁴⁵ במכתב לאבישואל מדרזדן מ-1950, סיפרה שחלק מחפציה נותרו עדיין בדירתו של איתן.¹⁴⁶ גרונדיג השאירה אצלו גם עשרות מציירות, והוא העביר אותם בשעתו לאורה ספיר, בת אחותו.¹⁴⁷ עבודות אחרות נותרו בידי קרובה או בידי ידידה בארץ, וחלקן נעלמו. אגב, כל אלה, וגם הניסיונות שעשתה

144 לאה גרונדיג אל מרדכי אבישואל, 24.7.1946, ארכיון גנזים 302 2560/7.

145 לאה גרונדיג אל מרדכי אבישואל, (ללא תאריך), ארכיון גנזים 302 2626/7. על המכתב מצוין כי נשלח מפראג, אך לא מצוין תאריך. עם זאת, מאחר שהיא מציינת במכתב שכבר נמצאה בדרזדן, נוכל לשער כי היה זה הביקור השני שלה בפראג, שהתקיים במאי 1949.

146 לאה גרונדיג אל מרדכי אבישואל, 7.11.1950, גנזים 302 2584/7.

147 ריאיון עם אורה ספיר, 27 בינואר, 2022.

מאוחר יותר לבוא ולבקר בארץ, מרמזים אולי על כך שביקשה להשאיר פתח לאפשרות שתחזור ארצה.

8. הפרידה מהארץ

את ההחלטה לעזוב את הארץ ולחזור לגרמניה קיבלה גרונדיג לא בקלות, ברגשות מעורבים, רגשות שהמשיכו ללוות אותה זמן רב, אולי במשך כל חייה. שבוע בדיוק לפני שהגיעה לדרזדן, לאחר ששהתה בפראג כתחנת מעבר במשך כמה חודשים, כתבה לאבי־שאול שאילו הייתה ההחלטה נתונה בידיה, לא הייתה עוזבת את ישראל: 'גם אני היום, בלי הנס, לעולם לא הייתי עוזבת את ישראל, למרות הכול, – אבל אצלי זה אחרת'.¹⁴⁸

החלטתה לחזור לגרמניה הונעה ככל הנראה מתחושת האחריות לגורלו של בן זוגה הצייר הנס גרונדיג, שהיה אסיר פוליטי בזקסנהאוזן (Sachsenhausen), ומאוחר יותר גויס בכפייה לוורמאכט, וממנו ערק לצבא האדום ושרד כך את שנות המלחמה. ב־3 בינואר 1946 שב לדרזדן.¹⁴⁹ על פי האוטוביוגרפיה שלה, גרונדיג החליטה לשוב לגרמניה – 'heimkommen' במילותיה – מייד כשנודע לה שהנס נותר בחיים ועתיד לשוב לדרזדן.¹⁵⁰ אבל מכתביה ולוח התאריכים מספרים סיפור אחר. אם אכן, כפי שהיא מספרת, נודע לה על שובו של הנס כמה חודשים ('einigen Monaten') לפני שחזר מברית המועצות, הרי שידעה שהוא בחיים כבר בחודשים האחרונים של 1945. ואולם, נראה שבשלב הזה כלל לא ניסתה ליצור איתו קשר. גם בהתכתבויות שלה מאותה תקופה אין רמז לכך שניסתה ליצור קשר עם הנס.

הנס היה זה שיזם את יצירת הקשר איתה ופעל כדי להשיבה אליו. באוטוביוגרפיה שלו סיפר שנודע לו שניצלה כאשר נתקל בעיתון מהגרים

¹⁴⁸ 'Auch ich wäre heute, ohne Hans, nie von Israel weggegangen, trotz allem, – aber bei mir ist es ja doch anders'. לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאול, (ללא תאריך), ארכיון גנזים 302.2639/7

Hans Grundig, *Zwischen Karneval und Aschermittwoch: Erinnerungen eines Malers*, 149 Berlin 1958, p. 425

¹⁵⁰ גרונדיג (לעיל, הערה 3), עמ' 292.

אנגלי-גרמני בדיווח על תערוכה שלה שהוצגה בלונדון, ועליה כאמור כתב קוקושקה דברי שבח.¹⁵¹ ככל הנראה התכוון הנס לספרה 'בגיא ההרגה', שהגיע לידי של קוקושקה, משום שלא ידוע לנו על תערוכה של עבודותיה שהוצגה באותם ימים באנגליה.

אבל גם הנס התמהמה, ואת המכתב הראשון ללאה שלח ככל הידוע לנו רק בסוף מארס 1946.¹⁵² כך או כך, התקשורת בין בני הזוג קרטעה בתחילה, מה שהותיר את לאה במצב של חוסר ודאות במשך חודשים רבים. נראה שהיא כתבה לו ברצף בכל אותם חודשים, והנס אומנם קיבל את מכתביה וענה עליהם, אבל המכתבים שלו לא הגיעו אליה,¹⁵³ ככל הנראה בשל שיבושים בדואר.¹⁵⁴ ערוצי התקשורת ביניהם פעלו כסדרם רק החל מספטמבר 1946.

נראה שהנס ידע על הזוגיות שלה עם איתן, כאב את הידיעה שהיא קרועה ומטולטלת בין שני בני זוג, וחשש שתעדיף את הקשר החדש על פני הקשר איתו: 'אולי את משאירה היום מאחור מישהו שהלב שלך קשור אליו, אני לא יודע, והייתי מעדיף שזה לא יהיה ככה. אני מחכה לך מלא אמון, אבל רק את יודעת לאן מושך אותך הלב'.¹⁵⁵

את ההחלטה לחזור להנס ולגרמניה קיבלה גרונדיג בלב כבד ולאחר היסוסים רבים, הן מפני שהייתה מחויבת לאדם אחר והן בגלל המשטמה שחשה כלפי גרמניה. הנס מצידו צבע את העתיד הצפוי להם בצבעים ורודים,

---

151 גרונדיג (לעיל, הערה 149), עמ' 425.

152 Hans Grundig to Lea Grundig, Ende März 1946, Hans Grundig, *Künstlerbriefe aus den Jahren 1926 bis 1957*, Rudolstadt 1966, pp. 91–94

153 Hans Grundig to Lea Grundig, 30.9.1946, שם, עמ' 106.

154 באפריל 1946 פרצה שביתה כללית של עובדי ממשל המנדט הבריטי תוך שיתוף פעולה נדיר בין יהודים לערבים. השביתה, שהייתה הגדולה בשביתות שידע שלטון המנדט הבריטי על ארץ ישראל, שיתקה חלק ניכר מהפעילות הממשלתית, ובכלל זה את שירותי הדואר. על הפרשה, ראו: David De Vries, 'British Rule and Arab-Jewish Coalescence of Interest: The 1946 Civil Servants' Strike in Palestine', *International Journal of Middle East Studies*, 36, 4 (2004), pp. 613–638

155 '[...] vielleicht läßt Du heute jemanden zurück, an dem Dein Herz hängt, ich weiß es nicht, und lieber wäre mir, wenn es nicht so ist. Ich warte auf Dich voller Vertrauen, Du weißt selber, wohin Dich Dein Herz zieht'. Hans Grundig to Lea Grundig, 3.8.1946, גרונדיג (לעיל, הערה 152), עמ' 102.

הדגיש במכתביו את האהדה ואת ההערכה הרבה אליה בסצנה האומנותית המקומית,¹⁵⁶ ופרש בפניה את תוכניתו להציג תערוכה רטרופקטיבית של שניהם.¹⁵⁷ הוא גם ניסה לפתות אותה במשימות החשובות הממתינות להם בחינוך לאומנות,¹⁵⁸ שהרי ציפה להתמנות למנהל האקדמיה לאומנות בדרזדן. אלא שככל הנראה הוא נטה לייפות את הדברים והעלים ממנה את המידע על המאבקים שנאלץ הוא עצמו לנהל על התקבלותו.

יחסה של לאה לגרמניה היה מורכב. עוד כשחיה בארץ ישראל חשה שעבודותיה – שהטיחו בגרמניה את עוונה ואת אשמתה – יתקבלו בעוונות, ושהיא לא תמצא את מקומה בסצנה האומנותית בדרזדן, מה גם שחלק ניכר מהן עסקו בתמות יהודיות מובהקות.¹⁵⁹ חששות אלו אכן התאמתו במידה מסוימת. גרונדיג חזרה והדגישה שלולא הנס היא לא הייתה חוזרת לגרמניה, שאליה איננה מרגישה שייכות, ואפילו את מזג האוויר קשה לה לשאת. היא חוזרת רק בגללו, כך שבה וכתבה, ולא בגלל שום סיבה אחרת: '8 שנים של אקלים סובטרופי, ושמש לטוב ולרע – זה לא כל כך קל להחליף בשלג ובחורף. יקירי, זה מדאיג אותי. [...] יש לי הרגשה גדולה של ניכור וחזרתי רק בגללך. רק בשבילך, בשביל שום דבר אחר'.¹⁶⁰

השיחות והמפגשים עם ידידיה באירופה רק חיזקו את חששותיה. כך לדוגמה כשפגשה בפראג את ידידה לואיס פירנברג, ששב לאירופה והשתלב בחיים הפוליטיים בגוש המזרחי, הוא הביע חשש, כפי שסיפרה במכתבה לאביי שאול, שבגלל אהבתה הרבה לישראל, אהבה שניכרה בעבודותיה, לא תמצא את מקומה בגרמניה.¹⁶¹

156 Hans Grundig to Lea Grundig (לעיל, הערה 152), עמ' 93.

157 Hans Grundig to Lea Grundig, 7.10.1946, שם, עמ' 110.

158 Hans Grundig to Lea Grundig (לעיל, הערה 152), עמ' 93.

159 דבריה מצוטטים אצל: שצקה (לעיל, הערה 4), עמ' 58.

160 '8 Jahre subtropisches Klima, und Sonne im Guten wie im Bösen – das geht nicht so leicht auf Schnee und Winter. Herz, das macht mir ein bis[s]chen Sorge. [...] Ich habe ein grosses Gefühl der Fremdheit und nur Deinetwegen kam ich zurück. Nur für Dich, für nichts sonst'. שם, עמ' 59.

161 לאה גרונדיג אל מרדכי אביי שאול, 7.12.1948, ארכיון גנזים 302 2566/7.

ההחלטה לחזור לגרמניה הייתה לא פשוטה, ולא רק מבחינה רגשית – הרי כל מי שביקש באותם ימים לחזור לגרמניה נחשד כבוגד¹⁶² – אלא גם מטעמים מעשיים. לא היו לגרונדיג לא האמצעים הכספיים וגם לא המעמד החוקי שנדרשו לצעד כזה. ההכנות לחזרתה אל מה שהיה אז אזור הכיבוש הסובייטי בגרמניה המזרחית נמשכו כשנתיים וחצי. גרונדיג כמעט הרימה ידיים מול כל הקשיים והמכשולים שנערמו בדרכה,¹⁶³ וזאת מפני שהייתה צריכה להשיג דרכון, אשרות כניסה ומימון לנסיעה.¹⁶⁴ לא ברור כיצד הצליחה בסופו של דבר להשיג את הדרכון. לדבריה עלה הדבר בידה בעזרת חבריה הנאמנים – 'meinen treuen Freunden', שבשם אינה נוקבת – ובמחיר כל חסכוניותה, וכל זאת בתוספת מתן שוחד לפקיד הבריטי בדמות ציור שמן שלה.¹⁶⁵ כמו כן היא סיפרה שבזכות התמונות שמכרה בתערוכה בגלריה יונס הצליחה לאסוף חלק ניכר מן הכסף – 'Einen großen Teil 'des Geldes' – שנדרש לצורך מימון הנסיעה לגרמניה.¹⁶⁶

בקשותיה לקבל אשרת כניסה לגרמניה המזרחית לא נענו. וכאילו לא היה די בכך, איתרע מזלה ומכונת הדואר, שבה נשלחו המסמכים שלה לירושלים, עלתה באש.¹⁶⁷ בסופו של דבר, ורק לאחר הקמת המדינה ולאחר שקיבלה דרכון ישראלי, הצליחה גרונדיג לצאת ממדינת ישראל. תחילה הגיעה לפראג, ולאחר שהייה מורטת עוצבים בפראג הצליחה להגיע לדרזדן.

גם לאחר שהגיעה לפראג המשיכו שלטונות גרמניה המזרחית להערים עליה קשיים. היא נדרשה להמציא מכתבי המלצה מחברי המפלגה בישראל, ואלה סירבו לבקשתה עד שבסופו של דבר הצליחה להשיגם מחברי מפלגה גרמנים.¹⁶⁸

---

162 ראו אצל: שצקה (לעיל, הערה 4), עמ' 57.

163 לאה גרונדיג אל מרדכי אביי שאול, 7.10.1947, ארכיון גנזים 302 2634/7.

164 לאה גרונדיג אל מרדכי אביי שאול, (ללא תאריך), ארכיון גנזים 302 2561/7.

165 גרונדיג (לעיל, הערה 3), עמ' 301.

166 שם, עמ' 292.

167 שם, עמ' 301.

168 לאה גרונדיג אל מרדכי אביי שאול, 12.12.1948, ארכיון גנזים 302 2568/7.

הנס מצידו עשה כל שלאל ידו להשיבה לגרמניה. בספטמבר 1946 קיבל לידי את המסמכים ששלחה לו לאה, הבטיח לדאוג לכל מה שיידרש לנסיעתה,¹⁶⁹ אולם רק ב־1949 קיבלה גרונדיג את אשרת הכניסה לגרמניה וגם את ההזמנה שהשיג עבורה הנס לכהן בתפקיד מרצה (Dozentin) לגרפיקה ולציור באקדמיה לאומנות יפה בדרזדן.¹⁷⁰

9. החיים (הטובים) בדרזדן

תיאור חייה של גרונדיג בגרמניה המזרחית דורש דיון נפרד, ולא אוכל להתעמק בו אלא רק להתעכב על כמה נקודות הנוגעות לתנודות שחלו ביחסה למדינת ישראל באותם ימים. בפברואר 1949 הורשתה סוף־סוף גרונדיג להיכנס לגרמניה המזרחית. לדבריה זכתה בדרזדן לקבלת פנים שלא העזה לפלל לה. את קבלת הפנים החמה הזו תיארה במכתבה לאבי־שאל באופן הבא: 'זו הייתה קבלת פנים שממש לא יכולתי לחלום עליה. [...] יצאתי וראיתי הרבה חברים ותיקים, משלחות מהמפלגה ומהעיר עם פרחים [...]'.¹⁷¹

בתחילת שהותה בדרזדן מצאה את עצמה גרונדיג לפרק זמן קצר מעורבת במאבקים עם המעצב והארכיטקט מארט שטאם, שלימים יירש את הנס גרונדיג כמנהל האקדמיה. לאחר שהתברר לה ששטאם נהנה מהגיבוי של המפלגה, היא מיהרה לסגת. בתחילת שנות החמישים נאלצה להתמודד עם ביקורות על שעבודותיה אינן מבטאות את הריאליזם הסוציאליסטי שמעדיפה המפלגה.¹⁷² במכתב לאבי־שאל התייחסה לביקורת עליה, ותיארה את הקשיים שהסבה לה.¹⁷³ אבל גרונדיג, כדרכה, התגברה על הקשיים, ובתוך זמן קצר יחסית זכתה למעמד נכבד שבא לביטוי בתפקידים

169 Hans Grundig to Lea Grundig, 24 September 1946 (לעיל, הערה 152), עמ' 104.

170 שצקה (לעיל, הערה 4), עמ' 58-59.

171 'Es war ein Empfang, wie ich ihn mir wirklich nicht träumen ließ. [...] Ich steige aus und sehe viele alte Genossen, Abordnung von Partei und Stadt mit Blumen [...]'. אל מרדכי אבי־שאל, 24.2.1949, ארכיון גנזים 2573/7 302.

172 שצקה (לעיל, הערה 4), עמ' 60-63.

173 לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאל, (ללא תאריך), ארכיון גנזים 2586/7 302.

שמילאה ובכיבודים שבהם זכתה, ככל הנראה גם בשל נאמנותה למשטר. המשטר שימש מבחינתה סמכות עליונה בכל עניין שנוי במחלוקת, כפי שמעידה לדוגמה תמיכתה בפיטוריו של פיטר הוכל, המשורר והעורך של כתב העת לענייני תרבות וספרות *Sinn und Form*, בשנת 1962.¹⁷⁴

שנותיה בדרזדן התאפיינו במתח בין היותה אומנית אוונגרדיסטית ובין נאמנותה המוחלטת למשטר. היו מי שראו בגרונדיג אומנית עצמאית מדי, גם אם קומוניסטית אדוקה, והיו מי שראו בה סטליניסטית.¹⁷⁵ בדרזדן זכתה ליהנות ממנעמי השלטון ומרמת חיים גבוהה, ודאי בסטנדרטים של גרמניה המזרחית. כשהזמינה את אבי־שאול להתארח אצלה, תיארה את הבית ואת הגן היפים שלה ואת תנאי העבודה הטובים שמהם נהנתה.¹⁷⁶ בכתב מ־1960, לקראת הגעתו הצפויה של אבי־שאול לביקור בביתה, הזכירה גרונדיג את Frau Klemm, ככל הנראה סוכנת הבית שלה, שתדאג לכל צרכיו, ואפילו ציינה שהיא מבשלת מצוין.¹⁷⁷

בדברים שנשא לזכרה של גרונדיג ב־2014 תיאר הצייר עבד עאבדי, תלמידה של גרונדיג בדרזדן, כיצד אירחה אותו בנדיבות בביתה ופירט את מיני המטעמים שהגישה: 'לרוב כיבדה אותנו בברנדי שהביאה ממסעותיה בגיאורגיה או ברוסיה, כמובן לצד קוויאר והרינג מהים הבלטי'. עאבדי גם סיפר שגרונדיג נהנתה מ'רכב צמוד מתוצרת ברה"מ עם נהג'.¹⁷⁸ היא הרבתה לטייל בעולם, ונוסף על נסיעותיה התכופות בתוך אירופה – לברית המועצות, לפולין, לצ'כוסלובקיה, לרומניה, להונגריה, לפינלנד ולאוסטריה – נסעה גם לסיין, לציילון, לקמבודיה, לגאורגיה ולקובה.¹⁷⁹

---

174 לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאול, 3.4.1963, ארכיון גנזים 302 2613/7.

175 גילן (לעיל, הערה 4).

176 לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאול, 10.7.1952, ארכיון גנזים 302 2587/7; לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאול, 20.7.1956, ארכיון גנזים 302 2594/7.

177 לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאול, 26.7.1960, ארכיון גנזים 302 2604/7.

178 עאבדי (לעיל, הערה 4).

179 לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאול, 24.9.1959, ארכיון גנזים 302 2598/7; 5.11.1960, ארכיון גנזים 302 2606/7; 26.6.1961, ארכיון גנזים 302 2607/7; 15.3.1962, ארכיון גנזים 302 2608/7; 27.10.1963, ארכיון גנזים 302 2612/7; 4.10.1974, ארכיון גנזים 302 2625/7.

10. קשריה עם ישראל לאחר שובה לגרמניה

בחודשים הראשונים לאחר שעזבה את ישראל שמרה גרונדיג על קשרים עם גורמים בארץ, ואפילו ייצגה את המדינה בכמה הזדמנויות. בתערוכה בפראג בינואר 1949, שנדדה אחר כך לפולין ולברית המועצות, עדיין הוצגה גרונדיג בתור אומנית ישראלית.¹⁸⁰ בתערוכה הציגה גרונדיג יצירות אומנות שנתנו ביטוי למגוון של עבודותיה – החל בספר 'בגיא ההר' ובחיי הגטו, המשך בעבודות שתיארו את נוף הארץ, וכלה ברישומי פורטרטים.¹⁸¹ התערוכה פתחה את אירועי 'הליגה לקשרי הידידות בין צ'כוסלובקיה וישראל'. היא התקיימה בחסות הצירות הישראלית בפראג,¹⁸² וכל עובדיה הגיעו לפתיחה.¹⁸³ גרונדיג המשיכה לשמור על יחסים טובים עם אנשי מפא"י, שקלה להיעזר בגולדה מאיר (באותם ימים מאירסון) כדי להשיג את הוויזה לגרמניה המזרחית, ואפילו שקלה להתלוות אליה למוסקבה.¹⁸⁴ אלא שלימים התחולל בהדרגה שינוי ביחסה למדינת ישראל ולציונות, כפי שסיפרה במכתב לאבי־שאול:

לא היה לי מושג לגבי היקף המאבק עם הציונים, אף על פי שזה הגיוני. רק בפולין ראיתי את המאבק המחרף שמתנהל שם נגד

180 מודעה, קול העם, 1 בפברואר, 1949; מודעה, על המשמר, 1 בפברואר, 1949; (ללא שם), 'מספרים, כי', מעריב, 11 בפברואר, 1949. גרונדיג הציגה תערוכה שנייה בפולין כבר ביולי של אותה שנה, לאחר שהשתקעה בדרזדן. לכבוד התערוכה הופיע אלבום של עבודותיה ובו קיטוב באנגלית, בגרמנית ובעברית בצירוף הקדמה מאת ארנולד צווייג. ראו: ה' אליוביץ', 'תערוכת לאה גרונדיג בוורשה', קול העם, 29 ביולי, 1949. בפרסום על אודות התערוכה בישראל שוב הוצגה גרונדיג בתור אומנית ישראלית. ראו לדוגמה: מודעה, חירות, 29 באוגוסט, 1949; מודעה, קול העם, 29 באוגוסט, 1949. עם זאת, במאמר בעיתון 'הארץ' תהה הכותב אלכסנדר חרים אם ניתן לראות בה תערוכה ישראלית: 'תערוכת לאה גרונדיג הגרה כעת (לא אדע אם בקביעות או זמנית) בגרמניה [...] בשום מקום לא צוין ולא הודגש, שהיא (כלומר גב' גרונדיג) קשורה במשהו בישראל, ועל כן מבחינה לאומית או ממלכתית – היתה תערוכת לאה גרונדיג נטולת ערך. זו לא הייתה תערוכה שלנו'. ראו: אלכסנדר חרים, 'צייירים ישראלים בפאריס ובווארשה', הארץ, 9 בדצמבר, 1949.

181 מודעה, 'תערוכות', דבר, 4 בפברואר, 1949.

182 אריך טרנר, 'תערוכת לאה גרונדיג בפראג', קול העם, 11 בפברואר, 1949.

183 לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאול, 5.1.1949, ארכיון גנזים 302 2569/7.

184 לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאול, (ללא תאריך), ארכיון גנזים 302 2633/7.

הציונים. לאחר המלחמה בישראל התברר אופייה הריאקציוני של מפלגת השלטון, בייחוד ביחס לדמוקרסיות העממיות. בפראג ראיתי איך הבעיות האלה הופיעו לראשונה. עכשיו הן הפכו ליריבות גלויה. אני מופתעת מההיקף, אבל זה רק הגיוני.¹⁸⁵

היא החלה למתוח ביקורת על 'הציונים', ככל הנראה כדי ליישר קו עם העמדה הרשמית של המפלגה הקומוניסטית בגרמניה המזרחית. גרונדיג הייתה מעורבת בארגון 'כנס הזדהות עם העמים הערבים נגד הכיבוש ובעד השלום', כינוס שהתקיים ביוזמת האקדמיה לאומנות בדרזדן כתגובה למלחמת ששת הימים,¹⁸⁶ וגם חתמה על מכתב גינוי למדינת ישראל בעקבות המלחמה.¹⁸⁷

ממכתביה הפרטיים עולה שעמדותיה הציבוריות העוינות למדינת ישראל היו שונות בתכלית מיחסה ליהדות ומרגשותיה כלפי החברים שנותרו בארץ. במכתביה שבה וכתבה על געגועיה לחברים ולחייה בארץ ישראל ובמדינת ישראל: 'כמעט אין לנו כאן חברים. דרך העבודה נוצרים קשרים עם אנשים רבים, אבל חברים – החברים שלי כולם בישראל. אני מתגעגעת אליהם בכאב עמוק'.¹⁸⁸

גם במכתבים אחרים סיפרה גרונדיג בכאב על שלא הצליחה לפתח בגרמניה המזרחית חברויות כמו אלה שידעה בארץ ועל געגועיה העזים לחברים שנותרו בארץ. כך לדוגמה כתבה ב־1956:

---

185 'Vom Ausmass des Kampfes mit den Zionisten habe ich mir kein Bild gemacht, obzwar es logisch ist. Ich habe nur in Polen den ungeheuer verschärften Kampf gesehen, der dort gegen die Zionisten geführt werden muss. Nach dem Krieg in Israel ist der reaktionäre Charakter der herrschenden Partei offen zu Tage getreten, insbesondere im Verhältnis zu den volksdemokratischen Ländern. In Prag begann ich diese Probleme in ihren Anfängen zu erkennen. Jetzt haben sie sich zur offenen Gegnerschaft ausgewirkt. Ich bin überrascht über das Ausmaß, aber es ist nur logisch'. לאה גרונדיג אל מרדכי אבישואל, 25.7.1949, ארכיון גנזים 302 2571/7.

186 עאבדי (לעיל, הערה 4).

187 גילן (לעיל, הערה 4).

188 'Wir haben hier kaum Freunde. Durch die Arbeit kommt man mit vielen Menschen zusammen – aber Freunde – meine Freunde sind alle in Israel. Ich vermisse sie schmerzlichst'. לאה גרונדיג אל מרדכי אבישואל, 18.7.1950, ארכיון גנזים 302 2580/7.

חלמתי לבוא לבקר אתכם השנה. רצינו לנסוע לישראל, לראות את אבי ולחבק את החברים הבלתי נשכחים שלנו. האם אפשר לשכוח את המפגש שלנו בברטיסלבה? זו הייתה החוויה היפה ביותר של חברות. כבר לא מצאתי כאן חברים כאלה. – כמה אני מתגעגעת אליכם, שוב ושוב אני מרגישה את האובדן של החברים שהשארתי בישראל.¹⁸⁹

במכתביה לאבי־שאל חזרה שוב ושוב על כמיהתה לשוב ולבקר בישראל,¹⁹⁰ חלום שאותו לא הצליחה להגשים. הימים שבילתה בפולין ב־1949 הטביעו בה חותם עמוק. בפולין הרבתה להתרועע עם הניצולים, אנשי הקהילה היהודית, ואף החלה לדבר ביידיש, 'בביישנות' (schüchtern) כדבריה.¹⁹¹ היא העידה על עצמה שחיפשה במודע אחר יהודים,¹⁹² ובמכתב לאבי־שאל סיפרה שלאחר המלחמה ניעורה בה, כמעט כנגד רצונה, תחושת השייכות לעם היהודי: 'כילדה נטשתי בהחלטיות ובנחרצות את העולם הצר והזעיר בורגני הזה. הרצח של העם היהודי הפעיל בי מחדש כוחות שלא שיערתי את חיוניותם. – באופן אינסטינקטיבי כתבתי בדרכון שלי "יהודיה" תחת המילה לאום'.¹⁹³

כשביקרה בפולין דאגה להיות בקשר עם אנשי הצירות הישראלית בוורשה, העניקה להם תמונה שלה במתנה, וגם שלחה באמצעותם חמישים

¹⁸⁹ 'Ich träumte davon, in diesem Jahr Euch zu besuchen. Wir wollten nach Israel fahren, meinen Vater sehen und unsre unvergessenen Freunde umarmen. Ob ich je unsre Begegnung in Bratislava vergessen kann! Es war das schönste Erlebnis der Freundschaft. Hier habe ich keine solchen Freunde mehr gefunden. – Wie sehne ich mich deshalb nach Euch, immer wieder fühle ich, was ich an meinen Freunden, die ich in Israel zurückließ, verloren habe'. לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאל, (ללא תאריך), ארכיון גנזים 302 2594/7.

¹⁹⁰ ראו לדוגמה: לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאל, 20.7.1956, ארכיון גנזים 302 2594/7; 15.3.1962, ארכיון גנזים 302 2608/7; 7.5.1962, ארכיון גנזים 302 2610/7; 19.2.1964, ארכיון גנזים 302 2614/7.

¹⁹¹ לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאל, 29.9.1949, ארכיון גנזים 302 2575/7.

¹⁹² שם.

¹⁹³ 'Als Kind ging ich entschieden und organisch den Weg heraus aus dieser engen, kleinbürgerlichen Welt. Der Mord am jüdischen Volk hat Kräfte in mir reaktiviert, von deren Lebenskraft ich nichts ahnte. – Ich habe instinktiv in meinem Pass unter das Wort Nationalität 'Jüdin' geschrieben'. שם.

תחריטים פרי עטה למוזאון בצלאל בירושלים: 'גם המשלחת הישראלית הייתה שם, קצת חמוצה כי הופעתי עכשיו כציירת גרמנייה. נתתי להם תמונה ושלחתי 50 תחריטים במתנה למוזאון בצלאל בירושלים'.¹⁹⁴ בפראג נרשמה גרונדיג כחברה בקהילה היהודית, אך בדרזדן נמנעה מכך, בין השאר לדבריה מפני שסירבה להיענות לדרישה להזדהות כבת 'דת משה': 'רציתי להירשם בקהילה היהודית כאן [...] אבל כאן דורשים אישור משטרתי על "היותי בת דת משה". בררר [...]'.¹⁹⁵

גרונדיג הקדישה כמעט חצי מזיכרונותיה לשנותיה בארץ ישראל, ובמכתב לאבי־שאל הצדיקה זאת בכך שראתה בהתנסותה האישית דרך להביא להבנה טובה יותר של ישראל ושל 'הבעיה היהודית': 'אני רוצה להקדיש חלק גדול ממנו לתקופה בישראל ובכך לנסות להפוך את ישראל ואת הבעיה היהודית למובנת ולנגישה לאנשים שלנו'.¹⁹⁶ ייתכן. בעיני סביר יותר להניח שביקשה למצוא הצדקה אידיאולוגית לרגש העמוק שלה כלפי ישראל, הצדקה שתסווה את רגשותיה העמוקים כלפי היהודים בכלל וכלפי מדינת ישראל בפרט.

בקטלוג התערוכה שהוצגה בבון ב־1984, כבר לאחר מותה של גרונדיג, פרסמה האוצרת קרולינה מולר זיכרונות על גרונדיג. בין היתר תיארה מולר את הניסיון שנעשה בסצנה האומנותית בגרמניה המזרחית להטיל דופי בדמותה של גרונדיג לאחר מותה, ניסיון שלווה בניחוח אנטישמי. ואכן, נראה שלקראת סוף חייה התאפיינו יחסיה עם המשטר בחמיצות מה, ולדברי מולר, השלטונות דחו את כל בקשותיה של גרונדיג לבקר במדינת ישראל.¹⁹⁷

---

194 'Die israelische Gesandtschaft war auch da, etwas sauer, weil ich doch jetzt als deutsche Malerin auftrete. Ich habe ihnen ein Bild geschenkt und 50 Radierungen als Geschenk geschickt'. nach Jerusalem, Bezalel-Museum geschickt', 3.7.1949, ארכיון גנזים 302 2578/7.

195 'Ich hatte mich hier bei der jüdischen Gemeinde anmelden wollen [...] Aber hier verlangt man die polizeiliche Bestätigung meines "mosaischen Glaubensbekenntnisses". Brr [...]'. לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאל, 3.4.1949, ארכיון גנזים 302 2574/7.

196 'Einen großen Teil will ich der Periode in Israel widmen, und dabei versuchen, Israel und die jüdische Problematik unseren Menschen verständlich und nahe zu bringen'. לאה גרונדיג אל מרדכי אבי־שאל, (ללא תאריך), ארכיון גנזים 302 2595/7.

197 מולר (לעיל, הערה 2), עמ' 38.

נראה אפוא שהתשובה לשאלה 'האם גרונדיג ביקשה לחזור לארץ?' היא מורכבת, ואולי נשארה פתוחה גם אצלה. כך עולה על כל פנים ממאמרה של קארין תומאס.¹⁹⁸ אך ייתכן גם שתשובתה של גרונדיג הייתה חד־משמעית יותר. ייתכן שגרונדיג אכן ביקשה לחזור ולבקר בארץ, ואולי אף לחיות בה, אלא שהדבר לא עלה בידה.

אפילוג

בשנים האחרונות גילו עיתונאי תרבות וחוקרי התרבות, ובייחוד חוקרי האומנות, את קורותיה של לאה גרונדיג בארץ ישראל ואת העבודות שיצרה כאן. חלקם טענו שעזבה את ישראל מפני שהודרה מעולם האומנות ולא זכתה להכרה.¹⁹⁹ אני חולקת עליהם משום שהכותבים לא הכירו את מכתביה הטמונים בארכיונים, לא את מספר התערוכות שהשתתפה בהן, לא את המאמרים שפרסמה בעיתונות ומעל לכול – לא הכירו את הדרך שבה תיארה את חייה בארץ, כפי שהם עולים מכל החומרים האלה, ובעיקר ממכתביה המצויים ב'ארכיון גנזים'. כל אלה יחד מספרים סיפור שממנו עולה כי גרונדיג התקבלה בשדה האומנות הארץ־ישראלי בזרועות פתוחות, ובשמונה השנים שבהן חיה בארץ ישראל הציגה לפחות שתיים עשרה (!) תערוכות יחיד – ולא שש, כפי שטוען גדעון עפרת²⁰⁰ – חלקן כאמור בגלריות ובמוזאונים נחשבים, כמו מוזאון תל אביב, גלריה כ"ץ, גלריה יונס והגלריה קבינט האומנויות. נוסף על כך היא השתתפה לפחות בתשע תערוכות משותפות, בהן תערוכת האומנים הארץ־ישראלים במוזאון בצלאל וכן תערוכת האומנות השנתית בבניין הבימה. עיתון 'דבר' הדפיס כמה פעמים

198 תומס (לעיל, הערה 4), עמ' 351–354.

199 ראו לדוגמה: עפרת (לעיל, הערה 4); יהב (לעיל, הערה 139). ראו גם ריאיון עם האוצר יגאל פרסלר: <https://www.youtube.com/watch?v=1LNHSQtUHGQ>.

200 עפרת, שם, עמ' 15.

את עבודותיה,²⁰¹ והקון הקיימת לישראל הוציאה לאור חוברת ובה שמונה רישומים שלה.²⁰²

גרונדיג הייתה מהאומנים הראשונים שנתנו קול לפליטים ולקורבנות השואה, בין השאר בספר הרישומים שלה 'בגיא ההרגה'. בד בבד עם עבודותיה על חומרים פוליטיים ואיורי כרזות, חומרים שבהם חזרה לסגנונה הקודר מלפני המלחמה, קנתה לעצמה גרונדיג בארץ ישראל שם ומעמד כמאירת של ספרי ילדים. איוריה, ביותר מעשרים ספרי הילדים שאיירה (ראו נספח 2), התאפיינו בהצגה צבעונית ושמחה של העולם.

עם זאת, סיפור השתלבותה בארץ ישראל וחזרתה לגרמניה הוא סיפור שיש בו כאב רב. החוויה הארץ-ישראלית של גרונדיג התאפיינה בשניות שהייתה טיפוסית לחייה. היא נשאה עימה כל העת תחושה כפולה של שייכות ושל זרות שהתקיימו זו לצד זו: זרה כקומוניסטית וכגרמנייה בישראל; זרה כיהודייה בגרמניה המזרחית לאחר השואה. בכל שנות חייה בארץ היא חיה כגולה במולדתה, אף על פי שידעה להשתלב היטב בחברה שקלטה אותה.

במהלך חייה התנסתה גרונדיג במגוון סגנונות חיים. אפשר לומר שהיו לה כמה מסלולי חיים, שהיו שונים זה מזה ואפילו סותרים. בסופו של דבר הייתה לאה גרונדיג דמות של משיכות מכחול גדולות, של אהבות עזות, של יכולת הישרדות בלתי רגילה ושל נכונות להתנסות בסוגי יצירה שונים ובתעוזה רבה.

---

201 ראו לדוגמה: לאה גרונדיג, 'מה ראיתי בנגב?' (ציור), דבר, 25 באוקטובר, 1946; לאה גרונדיג, 'רוח' (ציור), דבר, 21 בפברואר, 1947.

202 לאה גרונדיג, אוסף ציורים, ירושלים תש"ח.

נספח 1: רשימת התערוכות של לאה גרונדיג בארץ, 1941-1948

תערוכות יחיד				
	מקום התערוכה	שם התערוכה	מועד התערוכה	מקורות
1	מחנה עתלית		ספטמבר 1941	הבקר, 4.3.1942
2	מעון לעולים, חיפה	'בעיקר גרפיקה ואקוורלים'	אוקטובר 1941	הארץ, 28.10.1941
3	גלריה כ"ץ, תל אביב	'רישומים בימינו'	פברואר 1942	הבקר, 13.3.1942 דבר, 13.3.1942
4	קאבינט אמנויות, ירושלים	'בימינו'	מארס 1943	הארץ, 8.3.1943
5	גלריה כ"ץ, תל אביב	'תערוכת רישומים'	מאי 1944	הארץ, 5.5.1944 הבקר, 17.5.1944
6	בית דב הוז, בית הנוער העובד, תל אביב	'בגיא ההרגה'	נובמבר 1944	דבר, 24.11.1944
7	בית דב הוז, בית הנוער העובד, תל אביב	'עצים מדברים'	דצמבר 1944	דבר, 5.12.1944 דבר, 8.12.1944
8	גלריה יונס, ירושלים	'Graphics'	פברואר 1945	<i>The Palestine Post</i> , 7.2.1945
9	מוזאון תל אביב	'תערוכת רישומים ואקוורלים'	מארס 1946	על המשמר, 3.3.1946
10	גלריה יונס, ירושלים	'Exhibition of graphics'	פברואר 1947	<i>The Palestine Post</i> , 5.2.1947 דבר, 16.2.1947
11	בית גברת גינסברג (Ginsberg), ירושלים	'The private view of works'	מארס 1947	<i>The Palestine Post</i> , 14.3.1947
12	גלריה יונס, ירושלים	'Exhibition of graphics'	פברואר 1948	<i>The Palestine Post</i> , 5.2.1948

השתתפות בתערוכות קבוצתיות				
1	תערוכת האמנות השנתית בבניין הבימה, תל אביב	Annual collective exhibition by Palestinian artists in Tel Aviv	מארס 1942	<i>The Palestine Post</i> , 19.3.1942
2	תערוכת האמנות השנתית בבניין הבימה, תל אביב	Annual collective exhibition by Palestinian artists in Tel Aviv	אפריל 1943	<i>The Palestine Post</i> , 29.4.1943
3	תערוכת איגוד האמנים המסחריים במוזאון בצלאל, ירושלים	'The Menorah exhibition, the jubile'e show of the Association of Commercial Artists at the Bezalel Museum'	אפריל 1945	<i>The Palestine Post</i> , 8.4.1945
4	בית לרסקי, תל אביב		מאי 1945	דבר, 15.5.1945
5	תערוכת אגודת האמנים הארצישראלים, תל אביב		מאי 1946	הארץ, 10.5.1946
6	מוזאון בצלאל, ירושלים	'תערוכה של אמנות שימושית'	אוגוסט 1946	דבר, 19.8.1946
7	מוזאון בצלאל, ירושלים	'The exhibition of Palestinian art'	אפריל 1947	<i>The Palestine Post</i> , 10.4.1947
8	תערוכת אגודת האמנים והפסלים במועדון החינוכי שעל הר הכרמל, חיפה	'Gouache – Watercolor – Drawing Exhibition of the Palestinian Artists' and 'Sculptors Association'	יוני 1947	<i>The Palestine Post</i> , 12.6.1947
9	התערוכה הכללית של אמני ארץ ישראל	'התערוכה הכללית של אמני ארץ ישראל'	יולי 1948	קול העם, 23.7.1948

נספח 2: ספרים וחבורות שאיירה לאה גרונדיג ויצאו לאור בארץ, 1942-1974

1	י"ל ברוך, הגלם מפרג, הציורים של לאה גרונדיג, תל אביב תש"ב (1942)
2	ברכה חבס, קורות מעפיל צעיר: ספור מדבריימינו, הציורים של לאה גרונדיג, תל אביב תש"ב (1942)
3	לאה גולדברג (על פי ש' מהרשק), המפוזר מכפר אז"ר, הציורים של לאה גרונדיג, תל אביב 1943
4	משה דפנא, לשדות המוריקים: שירים ומנגינות לילדים, הציורים של לאה גרונדיג, תל אביב תש"ד (1944)
5	בתיה כהנא, תפוח הזהב הגאה, הציורים של לאה גרונדיג, תל אביב 1944
6	משה דפנא, אניה קטנה: שירים ומנגינות לילדים, משה דפנא, הציורים של לאה גרונדיג, תל אביב תש"ד (1944)
7	לייב קופרשטיין (עברית, על פי קורניי צ'וקובסקי), זבובה זהובה, הציורים של לאה גרונדיג, תל אביב תש"ד (1944)
8	לייב קופרשטיין (עברית, על פי קורניי צ'וקובסקי), שמש גנובה, הציורים של לאה גרונדיג, תל אביב תש"ד (1944)
9	יוסף ליכטנבוים (עברית, על פי יאנוש קורצ'ק), יותם הקסם, הציורים של לאה גרונדיג, תל אביב תש"ד (1944)
10	דוג' וסטל (תרגם ליב חזן), מחליקים של כסף, הציורים של לאה גרונדיג, תל אביב תשי"ד (1954)
11	לאה גרונדיג, בגיא ההרחה, הקדמה ש' שלום, תל אביב תש"ד (1944)
12	חיים איזק (על פי הנזל וגרטל), סכת הדבשנים, הציורים של לאה גרונדיג, תל אביב תש"ד (1944)
13	ברכה חבס, ילדים מצלים, הציורים של לאה גרונדיג, תל אביב תש"ה (1944)

14	אנטול סטרן (תרגם דב סטוק), היפה שבעולם מה הוא? הציורים של לאה גרונדיג, תל אביב תש"ה (1945)
15	קשת: שנתון לילדים, סידרו ל' אביטל (לוי קיפניס) ונפתלי מלומד, ציירו לאה גרונדיג ואיזה הרשקוביץ, תל אביב תש"ו (1946)
16	לוי קיפניס, ילדים במחתרת: ספור מן הימים הראשונים לממשלת הזדון, הציורים של לאה גרונדיג, תל אביב תש"ו (1946)
17	אנטול סטרן (תרגם שמשון מלצר), על כנרת התכלת, הציורים של לאה גרונדיג, תל אביב תש"ז (1947)
18	ראובן בן-שם (פלדשוה), בין חומות הגטו: סיפורים מגטו ורשה, הציורים של לאה גרונדיג, תל אביב תש"ז (1947)
19	רוזה וול (תרגם פנחס לנדר), אותיות מספרות, הציורים של לאה גרונדיג, תל אביב תש"ח (1947)
20	לאה גרונדיג, אוסף ציורים מאת לאה גרונדיג, ירושלים תש"ח (1947)
21	לאה גרונדיג, עצים מדברים, תל אביב תש"י (1949)
22	לוי קיפניס, פיל פליל: ספורים לילדים, הציורים של לאה גרונדיג, ירושלים 1959 (תשי"ט)
23	מרדכי אבי-שאו, צ'לה! שירים, האיורים של לאה גרונדיג ושל ליאופולדו מנדס (אמן אלמוני), תל אביב 1974